

שרשי מנהג אשכנז

כרך שלישי

מכון מורשת אשכנז

שרשי מנהג אשכנז

כרך שלישי

מאת
בנימין שלמה המבורגר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשס"ב

כל הזכויות שמורות © 2001

אין להעתיק או להפיץ חיבור זה, או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

Printed in Israel

תוכן הענינים

- 19** פתח דבר
- 27** קריאת שמע בטעמי המקרא
השוני בין 'קריאה' ל'תפילה' 27; זיקת קריאת שמע לקריאת התורה 30;
פסוקי קדושה ו"ג מידות ביחיד 34; פסוקים בטעמיהם בלימוד תורה 36;
הקפדת המקובלים על טעמי המקרא 39; קריאת שמע בטעמים 41;
המתבלבל יקרא בלא טעמים 46; קריאת שמע בנגינה מוזיקאלית 49; ארץ
ישראל 55; ספרד 56; תימן 57; פולין 58; ליטא 59; אשכנז 60; סיכום 69
- 71** הרמת קול בקריאת שמע
השמעת אוזן בקריאת שמע 71; קריאת שמע בנעימה משותפת 75; קריאת
שמע בלחש 83; ש"ץ בקול רם וקהל בקול נמוך 92; פסוק ראשון בקול רם
95; ארץ ישראל 97; בבל 99; תימן 99; ספרד 100; צפון אפריקה 102;
דרום אירופה 103; צרפת ופרובינצא 104; אוסטריה והונגריה 105; פולין
106; ליטא 107; אשכנז 108; סיכום 111
- 114** ספר אפטרותא
יסוד קריאת ההפטרה 114; ספר אפטרותא 120; קלף וגלילה 125; גלילה
במפות של ספר תורה 128; עמודים ('עצי חיים') 132; ניקוד וטעמים 135;
הגבהה וגלילה 143; ארון שמירתו 143; סיכום 146
- 148** קונטרסי הפטרות בקלף ובדפוס
ספרי קלף כרוכים – קונטרסים 148; הפטרות בקונטרסים 152; ספרי קודש
מודפסים 154; קבצי הפטרות מודפסות 160; הפטרה מספר תנ"ך שלם
מודפס 163; צורת הדפסת שם הוי"ה בספרים 167; קריאת הפטרות בעל
פה 168; סיכום 172
- 174** ספרי נביאים אחר תקנת ספר אפטרותא
שיטת ה'לבוש' ושיטת הגר"א 174; תוקף היתר משום 'עת לעשות לה' הפרו
תורתך' 177; תקנה א' – אמירת שלום 178; כתיבת 'שלום' 185; אמירת
'שלום' בבית המרחץ 188; תקנה ב' – כתיבת דברים שבעל פה 190; תקנה

ג' – ספר אפטרטא 194; קהילות עשירות לא רכשו ספרי נביאים 200;
סיכום 204

206 ספרי ההפטרה במסורת הדורות

בבל 206; ספרד וצפון אפריקה 208; ארץ ישראל 211; תימן 212; איטליה
212; צרפת 213; פרובינצא 214; אוסטריה, בוהמיה, הונגריה 215; פולין
216; ליטא 218; אשכנז 224; סיכום 229

231 היתר כתיבת סידורים

תפילה בעל פה בימי חז"ל 231; סידורי התפילה הראשונים 234; היתר
כתיבת סידורים משום 'עת לעשות' 238; שיטת האוסרים כתיבת סידורים
242; מעלת התפילה מתוך סידור 245; זיקת ההיתר של כתיבת סידורים
לספר אפטרטא 248; סיכום 252

254 תספורת הנערים בלא 'חאלאקא'

היעדר חגיגת תספורת לקטנים 254; תספורת בנו של האריז"ל 258; ספיקות
ותהיות על 'חאלאקא' 261; גיל התספורת במסורת אשכנז 267; סיכום 270

272 תיקון ליל שבועות

לימוד בליל שבועות 272; התפשטות לימוד התיקון 278; תוכן הלימוד 284;
הדפסת התיקון כסדר השל"ה 291; מגילות רות ושיר השירים 296; לימוד
משנה 297; לימוד תרי"ג מצוות 300; לימוד סודות התורה 302; לימוד
בחבורה 309; חברות לימוד 314; י"ג קדישים 321; ניגון הלימוד 325;
עמידה בעשרת הדברות ובתיקון כולו 331; תפילות הקשורות ללימוד 333;
מקום הלימוד 335; אכילה ושתייה בלימוד 342; דרשות במהלך הלימוד 349;
השתתפות ילדים בלימוד 352; נשים בליל שבועות 355; טבילה בבוקר 357;
תיקון בליל שני של שבועות 359; לימודים אחרים בליל שבועות 363;
רוממות הנפש בתיקון ליל שבועות 368; סיכום 372

374 זמר לחתן בעלותו לתורה

פיוטים וזמירות בעלית חתן 374; פיוטי הספרדים 378; רבי אביגדור קרא –
מחבר הזמר 'אחד יחיד ומיוחד א-ל' 382; הזמר 'אחד יחיד ומיוחד' 385;
נסיבות חיבורו של 'אחד יחיד' 395; המקבילה של 'אחד יחיד' ביידיש-דייטש
399; שייכות 'אחד יחיד' לשמחת חתן 403; 'אחד יחיד' בעליה לתורה 406;
הנסיגה בשירת 'אחד יחיד' 413; ניגונים מיוחדים לכבוד חתן 418;
סיכום 425

428

חופת טלית

פריסת צעיף לפני מתן תורה 428; פריסת כנף הבגד אחר מתן תורה 431;
פריסת כנף הבגד בימי השופטים והנביאים 434; פריסת טלית בימי חז"ל
437; המושג 'חופה' במקרא ובלשון חז"ל 438; חופת טלית בתקופת הגאונים
442; פריסת טלית מצויצת 443; פריסת צעיף אשה 452; שני כיסויים לחופה
454; פריסת כנף 'מטרון' החתן על הכלה 456; חופת טלית בעדות ספרד
בדורות האחרונים 463; חופת טלית באשכנז בדורות האחרונים 471; חופת
טלית בקרב בני ספרד בימינו 480; חופת טלית בקרב בני אשכנז בימינו 485;
סיכום 499

502

יריעה על גבי כלונסאות

פריסת יריעה על גבי כלונסאות לחופה 502; מקור היריעה על גבי כלונסאות
505; הולכת הכלה לחופה בימי חז"ל 512; הכנסת כלה תחת יריעת
כלונסאות 515; חופת טלית בנוסף ליריעה 521; נישואי בני ספרד ללא יריעה
528; פקפוקים בטיב חופת יריעה על גבי כלונסאות 529; תוקף חופת טלית
532; משמעות פריסת היריעה 537; חופת אלמנה 542; שימוש ביריעה או
בפרוכת 544; נושאי הכלונסאות 545; סיכום 548

ב"ה

Rab Zachariah Selig
152 Bennett Avenue
New York, N.Y. 10040
Study (212) 927-4497
Home (212) 740-6706

זכרי' געללעי

רב ואב"ד דק"ק
קהל עדת ישרון
נוא יארק, נ.י.

כ"ו מנחם אב תשס"א

החיים ברכה ושלוש,
לכבוד הרה"ג ר' בנימין שלמה המבורגר שליט"א,
ראש מכון מורשת אשכנז.

(משלי כ"ב) חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב.

הנה כת"ר עומד להדפיס החלק השלישי של הספר שרשי מנהג אשכנז. הנה כבר עלו שני החלקים הראשונים על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן, וכולם מהללים ומשבחים את בקיאותו וחרירותו לציין מקור לכל נוסחאות ומנהגי אשכנז שלא היו ידועים וברורים עד עתה. וזה חיזוק גדול לנו להמשיך במסורת אבותינו שהניחו את היסוד לכל אלה.

וכמה גדול כח המסורה נתעוררתי מדברי המדרש רבה [במדבר פרשה ב' אות ח'] וז"ל המדרש רבה שם: בשעה שאמר הקב"ה למשה עשה אותם דגלים כמו שנתאו, התחיל משה מיצר, אמר, עכשיו עתידה המחלוקת להנתן בין השבטים, אם אני אומר לשבטו של יהודה שישרה במזרח והוא אומר אי אפשרי אלא בדרום, וכן ראובן וכן אפרים וכן כל שבט ושבט, מה אני עושה. אמר לו הקב"ה, משה מה איכפת לך, אין צריכין לך, מעצמן הן מכירין דירתן, אלא דייתיקי יש בידן מיעקב אביהם היאך לשרות בדגלים, איני מחדש עליהם, כבר יש לה טכסים מיעקב אביהם, כמו שטענו אותו והקיפו את מטתו כך יקיפו את המשכן. עכ"ל.

רואים מכאן גדול כח המסורה שאפילו אם לא ישמעו לדברי משה רבינו ישמעו למסורת אבות.

אפריון נמטייה לכת"ר על קבלו עליו את עבודת הקדש להפיץ תורתן של ראשונים וזכותם יעמוד לו להמשיך להגדיל תורה ולהאדירה.

הנני בזה מכבדו,

זכרי' געללעי

זכרי' געללעי

ישיבת קול תורה – ירושלים ת"ו

הרב משה יהודה שלזינגר

ראש הישיבה

מאשר ראיתי בילדותי את הנהגת בית הכנסת בפפד"מ יש אתי זכרונות קלושים בלבד, עם זה נשאר רושם הרב המקום וההנהגה, הקביעות וההתייחסות הרצינית לכל פרט בעבודת התפילה שבמקדש המעט, באופן שהטביע בדעת וברגש יחס של כבוד וחיבה לעבודת הקודש שנעשתה שם.

וזו היא ההרגשה הנעימה שחוייתי כשהזדמנתי בבני ברק בבית התפילה הנוהג לפי מסורת אשכנז בנוסח ובצורה.

התייחסות מרובה לחיצוניות יש עמה חשש של הזנחה מסוימת של שימת הלב לתוכן, אך נראה שבעיקרו שכרו רב באשר הוא משמר את רגש הקדושה, וידוע מהגרי"ס זצ"ל שלא ויתר על מנהג לבישת קיטל, באמרו שמחמת חולשת רגשותינו נשארה בדינו רק מסגרת זו של חיצוניות, ובלעדיה נשאר משוללים מכל. ויש בדקדוק ושימת הלב לכל המקובל חיצוניות כזו המעוררת את הפנימיות. גם לתלמידי חכמים שלבם ער לקלוט את דבר האמת בכל דבר, מסוגלת ההקפדה והדקדוק בהנהגות שיסודם מה שהתקינו גדולי הדורות שבאשכנז להביא ליתר עומק והבנה בעבודת השם. ויש בתפארת שביופי בהנהגה ע"ד האמור במדרש כשישראל נכנסים לבתי כנסיות וקורין ק"ש בכוון אחד בקול אחד בדעת ובטעם אחד הקב"ה אומר להם היושבת בגנים אני ופמליא שלי מקשיבים לקולך.

הכותב לכב' שומרי משמרת הקודש

משה י. שלזינגר

RABBI J. J. NEUWIRTH
10 Bergman St. Bayit Vegan
Jerusalem, 96467

הרב יהושע י. נויבירט
רח' ברנמן 10, בית וגן
ירושלים 96467

בסיד תאץ הלכא

כ"ה
מבגני ויזיגין הרב ה"י קנין למה למה המורה
אמרת ולמה ביאר -
למה למה לבוא מה כהן אלה המורה
אמרת אלה אולתה מעיני אלכך, ללצדיק ולמה
מחני.

ובכי מואר בסי סה - המענים לעני בלי התורה
אבד אין אלתה ב"ה מעיני מקומו, כהן מקום אלכך
אסכיד או אהיבך וכל כהן כי זה לעמים בלתי קבץ י"ה
לבליטת וכל לבליטת י"ה או לעז ומעני אהז תפילת קבץ י"ה
בלוג מליה קבץ י"ה.
אלה או כל יבד אלה אסתה מעיני אלכך, אמא יבדוק
מבין.

אמא או נילגה רבס וסימא קלמא כ"ה למה
אבין א המורה, המעני.

מבדו ומעני

יולד יעני

הרב יהושע י. נובירט

רח' ברגמן 10, בית וגן

ירושלים 96467

בס"ד, תמוז תשס"א

כב'

מכובדנו וידידנו הרב ר' בנימין שלמה שליט"א המבורגר

אחדשה"ט ושמעכ"ת כ"א אות.

שמחה שמחתי לראות את כת"ר אשר מתאמץ להחזיר עטרת ליושנה, מנהגי אשכנז, שלצערנו נשכחו מאתנו.

והרי מבואר בסי' ס"ח – המנהגים שנהגו בשרשי התפילה לכו"ע אין לשנות כ"א ממנהג מקומו, כגון מנוסח אשכנז לספרד או להיפך וכל כה"ג כי י"ב שערים בשמים נגד י"ב שבטים וכל שבט יש לו שער ומנהג לבד תפילה, ועיין גם בשו"ת משיב דבר סי' י"ז.
אשר על כן יפה עשה לאסוף את מנהגי אשכנז, למען ידעו דור אחרון.
אאחל לו הצלחה רבה וסייעתא דשמיא כדי שיוכל לברך על המוגמר, בעזה"ת.

מכבדו ומעריצו

יהושע י. נובירט

פתח דבר

"מנהגי אשכנז יסודותם בהררי קודש, מימות הראשונים, שאת מימיהם אנו שותים בכל יום, ממקומות שרש"י ובעלי התוספות חיו, משתכחים הם והולכים, וחובה מוטלת על מי שראם וזוכרם לשמור על מסורת האבות",¹ כך הורה רבי יונה מרצבך זצלה"ה, מראשי ישיבת 'קול תורה', שריד לרבני אשכנז וחסידיה בדורנו. כאשר הגיעה לידו חוברת העוסקת בבירור מנהגי אשכנז, כתב למחבריה: "תתברכו על כך!... הגישה המעשית והמציאותית מחד גיסא, ומאידך חרדת הדין ודקדוק המעשה... התאחדו מלוכדים לחטיבה אחת במינה בין גלות אשכנז... תמשיכו בדרככם, כי ירושה יקרה של חסידי אשכנז לנו!"²

הרב מרצבך היה סמל של נאמנות לדרך האבות, שעל ברכיה גדל ובה הלך כל ימיו. אין תימה שזה היה חזונו. אולם משאלתו שיקומו האנשים שיקדישו יותר מאמצים לשימור המסורת הגדולה, יש לה שותפים רבים, גם בלתי צפויים.

בראש הכרך השני של 'שרשי מנהג אשכנז' הבאתי מיקבץ של מכתבים אופייניים שהגיעו אל שולחני, ובהם דעותיהם של הכותבים על המאמצים לשמר את מסורת אשכנז הותיקה והמובהקת. בנוסף למכתבים הרבים הגיעוני תגובות אין-ספור בעל פה, בשיחות טלפון ומפגשים. אחד הנושאים שנמצאו לו מתעניינים רבים, היא עמדתו של רשכבה"ג מרן הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך בעל 'אבי עזרי' זצוק"ל, המעודדת את המשך קיום מנהגי אשכנז המקובלים, שהובאה ב'פתח דבר' של הכרך הראשון בסידרה זו. כמה מן המקורבים של מרן הרב שך חיזקו את הדברים בהביאם לידיעתי עובדות והתבטאויות נוספות שלו, בשבח שמירת מנהגי אבות וחיזוק מסורת הדורות. תשומת לב מיוחדת משכה ההערה שהובאה שם מפי הרב מיכאל לוונשטיין מלונדון, ובה נאמר:

¹ רשימת כתב יד 'מנהגי אשכנז', של הגר"י מרצבך, ברשות המשפחה.
² מכתבו של הרב מרצבך, מיום ט' ניסן תש"ך, לעורכי החוברת 'נר מערב'.

אחד מתלמידיו שאלו בדבר משך המתנה בין בשר לחלב; מקטנותו הורגל להמתין ג' שעות כמנהג אבותיו שבאשכנז, ועתה חפץ הוא לקבל על עצמו המתנה של ו' שעות. הראוי לו לשנות אם לא? השיבו הגרא"מ שך: "אביך ירא שמים הוא למדי, ואין לך להחמיר יתר על המקובל לך מאביך; אין לך לשנות ממנהג אבותיך כלל וכלל!".

אחדים מהפונים אלי ביקשו לאתר את בעל השמועה ולשמוע הימנו, ממקור ראשון, כיצד בדיוק אמר מרן הרב שך את הדברים, מתי ואיפוא ובאיזו נעימה נאמרו, ואם אכן נתקבלו הדברים הלכה למעשה. אחרים לא היו מופתעים כלל, אדרבה, הם הביאו תימוכין לכך ממקורות הלכתיים שונים או מפיהם של גדולי ישראל בדורנו. מרביץ תורה באחת ישיבות ירושלים מסר כי פנה בענין זה אל מרן הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך זצלה"ה:

שאלתי את הגרש"ז אויערבאך: מי שמנהג אבותיו להמתין ג' שעות בין בשר לחלב, האם עליו לחשוש לדברי הש"ך הידועים,³ שמי שיש בו ריח תורה ראוי לו להמתין ו' שעות? השיב הגאון: "לא! אין לו לשנות מנהג אבותיו, כי מה שהחזיק את כלל ישראל בימי גלותו מעל אדמתו – אלו מנהגי ישראל!".⁴

לעומת זאת הזכירו אחרים את דעתו המנוגדת של מרן הגאון רבי יוסף שלו' אלישיב שליט"א, שאין להקל בהמתנת ג' שעות, וכי לדעתו ראוי לכל אחד להמתין ו' שעות בין בשר וחלב, גם אם מבני אשכנז הוא. לפי השמועה התנגד מרן הגרי"ש אלישיב לכמה מנהגים אחרים המקובלים אצל בני אשכנז, ונוצר אצל אחדים הרושם שאינו מעודד את שמירת מסורת אשכנז, דבר שהביא להתפתחות מעניינת. בשכונת רמות בירושלים נתפרסמה יזמה של קבוצת אברכים לפתוח בית כנסת כמנהג אשכנז, סניף לקודמו בבני ברק. אברכים מסוימים בני משפחות יוצאי אשכנז שהתלבטו אם להצטרף ליזמה החדשה, ביקשו לפתור את לבטיהם על ידי התייעצות עם מרן הגרי"ש אלישיב. הם יצאו מנקודת הנחה שהרב לא יראה בעין יפה פתיחת בית כנסת

³ ש"ך יו"ד סי' פ"ט ס"ק ח'.

⁴ מפי הרה"ג ר' מיכאל שון שליט"א. השוה: ר"א פפויפר, קיצור שולחן ערוך על הלכות בשר וחלב, סי' י' סעיף ט"ז (בשם הגרש"ז אויערבאך); הליכות שלמה, אסופת הלכות והליכות של מרן הגאון החסיד רבי שלמה זלמן אויערבאך, על הלכות תפלה, ירושלים תש"ס, עמ' 17 (מדברי ר"ש קלוגר); שם, עמ' שעז (חשיבות שמירת מסורת הדורות הקודמים).

כזה, ודעה שלילית שלו תגדע את היזמה בעודה באיבה ותפטור אותם מכל הענין. אולם השתאותם היתה גדולה, כאשר מרן הגרי"ש אלישיב גילה יחס חיובי ליזמה, הוא אמנם דגל בדעה שיש מנהג בסיסי בירושלים שמחייב את כולם, אך הבהיר להם שביסוד בית כנסת כזה יוכלו להשיג את היתרונות הבאים, שאינם בשאר בתי הכנסת, שהן לדעתו חומרות מומלצות:

- א. אמירת פיוטים.⁵
- ב. ניגונים בתפילה.
- ג. התעטפות הנערים בטלית.⁶
- ד. הגיית החולם.

השואלים הופתעו ביותר מהפרט האחרון, בענין החולם של בני אשכנז. הגרי"ש אלישיב אמר: "על פי דקדוק זה נכון יותר, כן, כן".⁷ אחד השומעים לא האמין למשמע אוזניו וחזר ושאל: "אפילו בקריאת שמע אפשר לשנות?". והגרי"ש אלישיב ענה לו: "אדרבה, להם [=בני אשכנז] זה טוב, מדגישים יותר את האמירה; אצלינו חולם זה צירה, אצלם זה חולם".⁸ ובאומרו "אצלם זה חולם", הגה הגרי"ש אלישיב את המילה 'חולם' Choulom בצורתה האשכנזית הקדומה, כפי שנשתמרה תנועה זו בדרום גרמניה (אָאוּ, O^u, [g]o).⁹

⁵ ידידי הרב הגאון ר' אפרים שטראוס שליט"א מסר, כי בבית כנסת אחד בירושלים שנסד על ידי בני ישיבות, נחלקו המתפללים אם לומר את כל הפיוטים שבמחזור או לדלג על חלקם. באו לפני הגרי"ש אלישיב שליט"א וביקשו להכריע ביניהם. הורה להם הגאון שעליהם לומר את כל הפיוטים בלא להשמיט דבר. שאלוהו, והרי לא נהגו כן בישיבות ימינו? אמר להם: "לא מנהג הוא".

⁶ הר"ר אברהם שוואב הי"ו מלונדון מסר על בן משפחתו שנשלח ללמוד בישיבות ירושלים, פנה אל הגרי"ש אלישיב שליט"א בשאלה אם עליו כבן למשפחה מיוצאי אשכנז להתעטף בטלית גדול, אחר שאביו לא קנה לו טלית, מחמת שסבר שמנהג זה אינו נהוג עוד בימינו ואין לו מקום בישיבות. השיב לו הגרי"ש אלישיב: "אביך אינו יכול לפטור אותך מהחיוב של 'אל תטוש תורת אמך'. היות ומנהג אבותיכם הוא שבחור מתעטף בטלית, עליך להזדרז עוד היום ולרכוש טלית כדי שתהיה מזומנת לך מחר לתפילת שחרית, וכשתתחיל להתעטף בה תברך 'שהחיינו' בשם ומלכות".

⁷ עי' שרשי מנהג אשכנז, כרך ראשון, פרק 'הגיית החולם'.

⁸ מתוך הקלטת השיחה, כסליו תש"ס.

⁹ סיפר לי ידידי הרב יהודה לובצקי שליט"א, כי בעת ביקורו של הגאון ר' גדליה נאדל שליט"א בשטראסבורג לפני שנים רבות, שמע את אביו, ר' נפתלי לובצקי הי"ו, מתפלל לפני התיבה בהגיית החולם של בני עלזאס ודרום גרמניה (אָאוּ, O^u, [g]o). אחר התפילה אמר לו: "ניכר בעליל שזהו החולם הנכון, כי החולם של בני פולין מבוטא כאילו שיש אחריו יו"ד, אך הלא אין בו יו"ד, ואילו החולם של בני צפון גרמניה הוא בעל פתיחה פה מוגזמת, אך החולם הזה של בני עלזאס מתאים

במקביל פנו יוזמי בית הכנסת ברמות אל הגאון הגדול רבי חיים פנחס שיינברג שליט"א, ושאלו לדעתו בענין שמירת מסורת אשכנז בירושלים. בתשובתו נקט בדעתם של בעלי ההלכה הסבורים שלא קיים כלל 'מנהג ירושלים' אחיד המחייב את כל הבאים לגור בה. "ירושלים היא melting pot (כור היתוך) של בני כל הארצות", אמר, "וכל עדה רשאית לנהוג בה על פי מנהגיה, כולל עשיית קידוש בבית הכנסת, כפי שהורה מרן ה'חזון איש' לבני אשכנז בבני ברק".¹⁰

בעקבות הוראותיהם של חכמי ישראל אלה, נפתח בית הכנסת 'קהל עדת ישורון' ברמות. מרן הגאון רבי חיים קניבסקי שליט"א, נשאל בעקבות זאת אם בן תורה מבניהם של יוצאי אשכנז, שיש במקומו בית כנסת כמנהג אבותיו, ראוי לו להתפלל בו, או שמא אין עדיפות לבית כנסת כזה על פני שאר בתי כנסת? ועל כך השיב הגר"ח קניבסקי את התשובה הבאה: "בודאי יש מעלה עבורו להתפלל שם". בזמנו כבר אמר הגר"ח קניבסקי שיש ענין גדול בקיומו של בית כנסת כמנהג אשכנז, כי בו שומרים על מנהגי אבות, שהרי כפי הידוע יש י"ב שערים בשמים וכל שבט נכנסת תפילתו בשער שלו,¹¹ ומה טוב שבבית כנסת זה נשמרים מנהגי קודש של שבט בני אשכנז. והוסיף: "זוהי מכה מהלכת בימינו שאנשים עוזבים את מנהגי אבותיהם; זוהי עולה גדולה".¹²

כיוצא בזה נשאל הגר"ח קניבסקי: "בחור בן עדות המזרח הלומד בישיבה אשכנזית, האם עליו להתנהג בהיותו במחיצת הישיבה לגבי מנהגים שונים, כמו שנוהגים במקום לימודו, או שעליו לנהוג כמנהג אבותיו, כי שמועה שמענו בשם אחד מגדולי הדור הקודם שה'תורת אמך' היא הישיבה בה לומד התלמיד". וזו היתה תשובתו, כפי שפורסמה ברבים: "הבחור חייב לנהוג כמנהגי אבותיו, ורק יתכן שבמקום שיקפידו עליו ויתעוררו בעיות – אזי עדיף לא לעשות מחלוקות. שמעתי ששאלו למרן ה'חזון איש' זצ"ל על בחור ספרדי שאשכנזים החזירוהו בתשובה, הוריו לא היו שומרי תורה ומצוות, ואמר

לכללי הלשון". כיוצא בזה סיפר הרב הגאון ר' אברהם שטרן שליט"א, רב קהילה בביתר עילית, כי פנה אל הגאון ר' ישראל יעקב פישר שליט"א, ראב"ד העדה החרדית בירושלים, והציע בפניו את שאלתו. היות ומנעוריו הורגל להתפלל בהגיית החולם של בני אשכנז, האם עליו להמנע מכך כאשר עובר לפני התיבה בציבור שאינו מורגל בהגיית זו? השיבו הגר"י פישר: "אין סיבה לחשוש ללעג כלשהו, ומן הראוי להגות את החולם בהגיית אָאוּ [=O^u, go, כבני דרום גרמניה], כי היא יותר מדויקת מההגייה אָאוּ [=A^u, how, של בני צפון גרמניה], ואני עצמי הייתי מאמץ את ההגייה הנכונה הזאת, אלא שכיום כבר קשה עלי השינוי".

¹⁰ מתוך הקלטת דברי הגאון, כנ"ל. וראה הסכמתו לשרשי מנהג אשכנז, כרך ראשון.

¹¹ עי' משנה ברורה סי' ס"ח ס"ק ד'.

¹² מפי השואל הגר"א אליעזר הלוי דינר שליט"א, רב דק"ק 'עדת ישראל' בני ברק.

ה'חזון איש' שהיות והוריו אינם שומרי תורה ומצוות אין כאן 'תורת אמך', ואלו שהחזירוהו בתשובה הם הם ה'תורת אמך' והוא יכול להתפלל בנוסח אשכנז (לא אמר ש'מחוייב'). זה אני מבין. אבל בחור שהוריו כן חינכוהו לתורה ומצוות, ורק שעכשיו הוא לומד ונמצא בישיבה, אינני יודע אם מותר לו לשנות ממנהג אבותיו".¹³

את ידי הנאמנים למסורת אבותיהם שבאשכנז חיזק באופן מיוחד הגאון הגדול רבי גדליה נדל שליט"א. אחר שהתפלל מספר פעמים בבית הכנסת כמנהג אשכנז בבני ברק, הביע התפעלות כבירה מהמסורת הנשמרת בו, ואמר למייסדיו שהם מחזירים אבידה לכלל ישראל ולא ליוצאי אשכנז בלבד: "איהר מיינט אז איהר זענט מחזיר אבידה פאר די 'עקעס'? ניין, איהר זענט מחזיר אבידה פאר כלל ישראל". הוא סיפר כי זכור לו מעיר מולדתו שאוול בליטא שבבית הכנסת שלה היו חזן ומשוררים ואמרו את הפיוטים. לדבריו, אלה שהוציאו את הזמרה והנגינה מעבודת התפילה כפי שהיה מקובל בעם ישראל מאז עבודת הלויים בבית המקדש, החריבו את התפילה, כי לא ניתן לבטא רגש פנימי בלא מוזיקה. בלשונו: "די וואס האבען ארויס גענומען די מוזיק, האבען חרוב געמאכט די תפילה, ווייל מען קען ניט אויסדריקען א רעליגיעזע געפיהל אן מוזיק".

נפשו דבקה ביפי התפילה בבית הכנסת. בבקאותו הגדולה בחכמת המוזיקה הביע את התפעלותו מלחני התפילה, ושיבח את יופיין הרב, דייקנותם והתאמתם למילים. כשהשתתף בתפילות יצא מגדרו, הביע סערת נפש בלתי רגילה, עיניו זלגו דמעות וזרועותיו נעו בהתרגשות רבה. לדבריו ראוי לבני תורה בכל אתר ואתר ללמוד מהמופת שמגלם בית כנסת כזה.

משגונבה לאזנו שמועה לפיה אחד מגדולי הדור אסר להתפלל בבית כנסת שנוהגים בו כמנהג אשכנז הותיק להמנע מכפילת מילים בסוף קריאת שמע,¹⁴ יצא מגדרו לתבוע את עלבונה של מסורת רבותינו הראשונים והאחרונים באשכנז, ולא נחה דעתו עד אשר דן בענין עם אותו גדול והתברר לו שאותה שמועה אינה נכונה. לדעתו שלא כדין עושים אותם בתי כנסת כמנהג אשכנז המובהק שאינם מקפידים על מסורת הלכתית קדומה זו.

רגש עמוק של התפעלות הביע גם המשגיח הנודע של ישיבת 'כנסת חזקיהו' בכפר חסידים, הגאון הצדיק רבי דב יפה שליט"א, אחר שהתפלל

¹³ ר"צ יברוב, 'תשובות בעל פה מהגאון הגדול רבי חיים קניבסקי שליט"א', יתד נאמן, מוסף שבת קודש, גליון חג הסוכות תשס"א, עמ' 24.

¹⁴ ענין זה נידון בהרחבה בפרקים הראשונים של 'שרשי מנהג אשכנז', כרך שני.

פעמים אחדות בבית כנסת זה בשבתות וימים טובים. הוא העיד על עצמו כי בהתפללו במקום זה, אופפת אותו תחושת התרוממות עילאית. לדבריו, פיוטי הקדמונים ונוסחיהם משרים על תפילה זו הוד קדומים, והשירה היפה המתלווה במקומות שונים בתפילה, מוסיפה את המימד של 'זה א-לי ואנוהו'. בסמנים חיצוניים אלה שהורישו הקדמונים אין לזלזל, כי הקול מעורר את הכוונה. כאסמכתא לכך סיפר – כפי ששמע מפי רבי אליהו לופיאן בעל 'לב אליהו' – את אשר אירע בבית הכנסת אחד אליו נזדמן רבי ישראל סלנטר, לעת תפילת 'גשם' בשמיני עצרת לא נמצא לבעל התפילה 'קיטל', כמנהג ארצות רבות בהן לובשים אותו לתפילה זו. ביקשו הגבאים לוותר על ה'קיטל' ולהתחיל את התפילה בלעדיו, בטענה שה'קיטל' אינו אלא מנהג בעלמא. מחה בהם ר"י סלנטר ואמר: "את פנימיותה של התפילה כבר אבדנו מזמן, ולא נותרה לנו אלא חיצוניותה. הרוצים אתם לאבד גם את שריד התפילה אשר בידינו?".

באחת מדרשותיו בבית הכנסת, השמיע הגר"ד יפה דברי חיזוק למתפללים, ואמר כי על מקום תפילה כזה יש לומר בלשונו של דוד המלך ע"ה:¹⁵ "ואני ברוב חסדך אבוא ביתך", היינו, ה' גומל עמנו חסד בהעניקו לנו את הרשות לבוא אל ביתו; חסד ממרומים הוא לכל באי שער בית הכנסת כמנהג אשכנז, שניתן להם להיכנס בשעריו.

לא אחת התבטא: "מי יתן וצביון התפילה הנפלא הזה יתקבל בעולם הישיבות של ימינו!"¹⁶

כאשר בישר לגאון רבי אורי שרגא הלוי קלרמן זצ"ל, מראשי ישיבת 'כנסת חזקיהו', כי בני תורה בבני ברק פתחו בית כנסת במגמה לשמור על כל מנהגי אשכנז המסורים, התרגש מאוד למשמע הבשורה. "לפני עשרות שנים נותקתי מהתפילה המרוממת של אבותי באשכנז", התבטא הגר"א קלרמן, "ועתה רצוני לבוא לבני ברק ולהצטרף אליהם בתפילותיהם, כדי לטבול מחדש במעין הטהור הזה". לא אסתעייא מילתא והוא נפטר לפתע בטרם הגשים את משאלתו זו.

אולם אישי תורה אחרים באו גם באו, והביעו את התרשמותם איש איש בסגנונו ובדרכו. בעת ביקור בארץ ישראל של משגיח דגול שליט"א משיבה מרכזית ומפורסמת ביותר בחו"ל, נזדמן לו להתפלל בימי חול בבית הכנסת כמנהג אשכנז בני ברק. התפילה הצנועה של חול בה השתתף עשתה עליו

¹⁵ תהלים ה, ח.

¹⁶ השוה לדבריו בהסכמתו לכרך השני של 'שרשי מנהג אשכנז'.

רושם רב, ואמר כי אילו היה גר בבני ברק, היה קובע את תפילתו בבית כנסת זה.

משגיח בישיבה גדולה בדרום הארץ, שהתפלל תקופה מסוימת בבית כנסת זה, הסביר מפני מה הוא נמשך אליו: "היה לי סבא חסידי וממנו קיבלתי את החיבה לשירה וזמרה בתפילה; על פי חינוכי הנני שייך לעולם הישיבות הליטאי המצטיין בכובד ראש בתפילה. במסורת תפילת בני אשכנז מצאתי את המיזוג המושלם בין שירה וזמרה מעודנת ויפה בהשתתפות הציבור, תוך שמירה על רצינות כבוד התפילה וכבוד המקום".

משגיח בישיבה ידועה אחרת בדרום הארץ התבטא לאחר השתתפותו בתפילה: "מימי לא שמעתי תפילה כה יפה ומרוממת. ניכרת בה בעליל שהיא ספוגה קדושתם של דורות רבים!".

מרבץ תורה דגול בישיבה מרכזית בירושלים, שמאות בני ישיבה מאזינים לשיעוריו מידי יום ביומו, השתתף בשבת בתפילות בית כנסת זה. הוא סיפר לידידיו כי חש שזכה להתפלל תפילה בדרכם של רבותינו הראשונים, ועל כן התעוררה בו התרגשות רבה.

ראש ישיבה ספרדי נודע, המוצב בצמרת ההנהגה הרוחנית בדורנו, השתתף פעם בכל תפילות השבת בבית הכנסת. הוא היה נפעם מצורתן, ובהתרגשותו הרבה התבטא על דרך ההפלגה, כי בכח תפילות מרוממות אלה לא ניתן רק לרפא חולים אלא אף להחיות מתים. "הנני מרגיש פה כמו דג במים", אמר, והוסיף בבדיחותא: "כנראה גם אנחנו הספרדים מוצאנו הקדום מאשכנז".

רב העומד בראש קהילה גדולה באירופה של חניכי ישיבות, פקד את בית הכנסת כמנהג אשכנז בבני ברק והשתתף בתפלת שבת בימי בין המצרים. כאשר נשא דברים בפני באי בית הכנסת גילה כי התרגש לשמוע בחזרת הש"ץ של חול את נעימת הקינות שהשמיע הש"ץ בברכת 'ולירושלים עירך', ועיניו זלגו דמעות כאשר הציבור שר 'לכה דודי' בניגון המיוחד לשלושת השבועות, אותו לא שמע כבר קרוב לארבעים שנה מאז ימי נעוריו בקהילת אבותיו. לדבריו היתה לקדמוניו גישה מעמיקה לתפילה וחוש להבליט במסגרתה את המשמעות המיוחדת של כל עת בשנה. אין רצף חדגוני של 365 ימים בשנה, אלא לכל יום יש את העבודה המיוחדת לו, ומסורת אשכנז שמרה על מורשת הקדמונים המעוררת אותה.

כהנה וכהנה היו תגובותיהם של גדולי תורה ותלמידי חכמים מכל גוני הקשת של הציבור החרדי, ולא הבאנו כאן אלא לקט נבחר מתוכן.

הכרך שלפנינו כולל בירורים במסורות קדומות שנשתמרו באשכנז, ובמנהגים אחדים שהורישו לנו רבותינו הראשונים והאחרונים – ובני דורינו

כמעט אינם יודעים עוד מהו צביונם האמיתי. כך, אותה מסורת הלכתית מן העתיקות בעם ישראל, צורת החופה המקובלת מקדמת דנא, שנדחקה בימינו לשולי התודעה ההלכתית בארץ ישראל, בחינת "עתידה תורה שתשתכח מישראל" (שבת קלח ע"ב), עד אשר רפו ידיהם של יוצאי אשכנז מלהחזיק בה.

בכרך זה, כמו בקודמו, השקיע עמל רב חתני האהוב הרב יוסף שלמה בן מחותני הנעלה הרה"ג ר' יואל א. י. מאיר שליט"א, הן בתוכנו והן בעריכתו, וטביעות אצבעותיו פזורות בכל פרקיו. תודתי העמוקה נתונה לו. הכרת הטוב יש בי כלפי ידי"נ הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ שליט"א, שטרח ללא ליאות, ובשמחה של מצוה, להשיג עבורי ספרים נדירים להם נזקקתי במהלך עבודתי זו.

גדול תלמוד שמביא לידי מעשה. ברכה לראש משביר, ידי"נ הרה"ג ר' הלל הופנר שליט"א, על פועלו ביסוד כמה בתי כנסת כמנהג אשכנז בארץ ישראל, ולאחרונה על פתיחת מקום תפילה חדש במאנצ'סטר, ק"ק 'עדת ישראל' פרסטווויטש, בעידודם של גדולי הרבנים באנגליה.

יהי רצון שכרך זה יתרום גם הוא את חלקו לחיזוקה של התורה המסורה מאבותינו ורבתינו, והנחלתה לבנינו ובני בנינו, עד עולם.

ב. ש. ה.

קריאת שמע בטעמי המקרא

השוני בין 'קריאה' ל'תפילה'

מצות עשה לקרוא קריאת שמע פעמיים בכל יום. כיצד **קוראים** את שמע? המונחים השכיחים: '**קריאת שמע**', או '**קורין** את שמע', מגדירים צורה מסויימת של אמירה. המשנה הראשונה בש"ס פותחת בה:

מאימתי **קורין** את שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר. מעשה ובאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא **קרינו** את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר, חייבין אתם **לקרות**.¹

המושג 'קריאה', שהוא קבוע בכל הש"ס לענין פרשיות שמע, הוא שונה בעליל מהמושג 'תפילה', המשמש לחלקי אמירה אחרים שהם חובה בכל יום, כמו למשל בדברי הברייתא הבאה:

חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא, ואחר כך **אקרא קריאת שמע ואתפלל**. וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה; אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות קורא, ואם רגיל לשנות שונה, **וקורא קריאת שמע ומתפלל**, ואוכל פתו ומברך; וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה.²

¹ ברכות ב ע"א.

² ברכות ד ע"ב.

כלומר, התפילה אינה כוללת קריאת שמע, כשם שקריאת שמע אינה נחשבת לתפילה. כיוצא בזה בברייתא נוספת:

השכים לצאת לדרך – מביאין לו שופר ותוקע, לולב ומנענע, מגילה וקורא בה, וכשיגיע זמן **קריאת שמע** – **קורא**. השכים לישיב בקרון או בספינה – **מתפלל**, וכשיגיע זמן **קריאת שמע** – **קורא**. רבי שמעון בן אלעזר אומר: בין כך ובין כך קורא **קריאת שמע ומתפלל**, כדי שיסמוך גאולה לתפלה.³

גם כאן דובר על שתי מהויות שונות, תפילה וקריאת שמע. וכן מצינו לשון ברייתא המבדילה בבירור בין קריאת שמע לתפילה: "ספק **קרא קריאת שמע** ספק לא קרא – חוזר וקורא **קריאת שמע**, ספק **התפלל** ספק לא **התפלל** – אינו חוזר ומתפלל".⁴

הבדלי מינוח אלו חוזרים ונשנים בכל דברי התנאים והאמוראים, המפרשים והפוסקים. יש לכאורה שלוש אפשרויות לפרש את הבדלי המינוח 'קריאה' – 'תפילה'.

א. **טיב הנוסח ומקורו**. נוסח אמירה שמקורו במקרא, בכ"ד כתבי הקודש, בתנ"ך, נחשב ל'קריאה', ואילו נוסח אמירה שמקורו באנשי כנסת הגדולה וחז"ל, נחשב ל'תפילה'.

ב. **כוונת האמירה**. אמירה שנועדה לומר את לשון הפסוקים דרך סיפור דברים מחמת מצווה היא 'קריאה', ואילו נוסחי תחינה, הגדת שבחו יתברך, שאילת צרכים והודיה לה' – נחשבים ל'תפילה'.⁵

ג. **אופן האמירה**. 'קריאה' היא הצורה הקבועה של קריאת פרשות התורה, הנביאים והכתובים, בנגינה על פי טעמי המקרא, ואילו 'תפילה' נאמרת ללא ניגון מוגדר בהלכה.⁶

רבי דוד פארדו בעל 'חסדי דוד' (תע"ח-תק"ן) נטה לצד האפשרות השלישית בכתבו: "לכי תידוק יפה בלישנא דאמור רבנן בכל מקום: 'קורין קרית שמע', ולא

³ ברכות ל ע"א.

⁴ ברכות כא ע"א. במסכת שמחות פ"י ה' א'-ב', מובאת ההלכה הבאה באותם מטבעות לשון: "אבל, כל זמן שמתו מוטל עליו, פטור מקרית שמע, ומן התפילה... הגיע זמן המקרא, כל העם קורין, והוא שותק ואינו קורא. עמדו להתפלל, כל העם מתפללין, והוא מצדיק עליו את הדין" ע"י רמב"ם ה' תפלה פ"א ה"ב.

⁵ ע"י רמב"ם ה' תפלה פ"א ה"ב.
⁶ השוה ספר חסידים, סי' ר"נ; שם סי' תשס"ח; ט"ז או"ח סי' תקס"ה ס"ק ה'.

אשתמיטו בשום דוכתא למימר: 'אומרים', או: 'אמירת שמע', משמע בודאי **דצריך לקרות כקורא בתורה... בפיסוק הטעמים**⁷. הפועל 'אומרי' בקשר ל'שמע' אינו מופיע בחז"ל כאשר מדובר בשלוש הפרשיות בשלמותן, אלא רק כאשר הם דנים באמירת הפסוק הראשון גרידא, כפי שמצינו בכמה מקומות בגמרא:

- א. "כל האומר: 'שמע שמע', כאומר: 'מודים מודים' דמי [ומשתקין אותו]⁸.
 ב. "אמר: 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד' ונאנס בשינה – יצא"⁹.
 ג. "מיחדים שמו שתי פעמים ואומרים: 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד"¹⁰.
 ד. "בשעה שישאל אומרי: 'שמע ישראל', המלאכים שותקין"¹¹.
 ה. "אנשי יריחו היו כורכין את שמע. כיצד? אומרים: 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד', ולא היו מפסיקין"¹².

בלשון חכמים מתייחסת לעתים 'אמירה' להכרזה של פסוק בודד, ולא לפרשה שלמה מן המקרא:

ישראל אומרים:¹³ "שמע ישראל ה' אלקינו", ורוח הקדש צווחת מן השמים ואומרת:¹⁴ "ומי כעמד ישראל גוי אחד בארץ". ישראל אומרים:¹⁵ "מי כמכה באלים ה'", ורוח הקדש צווחת מן השמים ואומרת:¹⁶ "אשריך ישראל מי כמוך". ישראל אומרים:¹⁷ "כה' אלקינו בכל קראנו אליו", ורוח הקדש צווחת ואומרת:¹⁸ "כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרובים

7 שו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י'.

8 ברכות לג ע"ב.

9 ברכות יג ע"ב.

10 שיר השירים רבה, פרשה ז' אות א'. כעין זה בבראשית רבה, פרשה צ"ח אות ג'; איכה רבה פרשה ג' אות ז'.

11 בראשית רבה, פרשה ס"ה אות כ"א. כעין זה בילקוט שמעוני, בראשית, רמז קט"ו.

12 ילקוט שמעוני, בראשית, רמז קנ"ז.

13 דברים ו, ד.

14 דברי הימים-א יז, כא.

15 שמות טו, יא.

16 דברים לג, כט.

17 דברים ד, ז.

18 שם.

אליו". ישראל אומרים: ¹⁹ "כי תפארת עוזמו אתה", ורוח הקודש צווחת ואומרת: ²⁰ "ישראל אשר בך אתפאר".²¹

במקום נוסף נמצא הביטוי 'אומר' ביחס לקריאת שמע כאשר היא מופיעה כחלק מרשימת אמירות אחרות: "תנינא, ואלו **נאמרים** בכל לשון: פרשת סוטה, וידוי מעשר, **קריאת שמע**, ותפלה, וברכת המזון".²² בספרי הראשונים אמנם מופיע השימוש בפועל 'אומר' או 'מתפלל' ביחס לקריאת שמע כולה, אך רק לעתים רחוקות מאוד.²³

הדגשת ההבדל המהותי שבין קריאה לתפילה יש בדברי המדרש על אהרן הכהן: "יודע היה אהרן שבא דבר גדול לישראל על ידיו, והיה קושר חבל של ברזל במתניו, ומחזיר על כל פתחי ישראל, וכל מי שאינו יודע **לקרות קריית** שמע לימדו קריית שמע, ומי שאינו יודע **להתפלל** לימדו **תפלה**".²⁴ מכאן שתפילה וקריאה הם שני לימודים נבדלים שמצריכים הוראה נפרדת.

זיקת קריאת שמע לקריאת התורה

הדמיון של קריאת שמע לקריאת התורה בולט בדין הקריאה של המעמדות בזמן שבית המקדש היה קיים: "הגיע זמן המשמר לעלות, כהנים ולוים עולים לירושלים, וישראל שבאותו משמר מתכנסין לעריהן וקוראין במעשה בראשית... בשחרית ובמוסף, ובמנחה נכנסין וקורין על פיהן – **כקורין את שמע**".²⁵ קריאת

¹⁹ תהלים פט, יח.

²⁰ ישעיהו מט, ג.

²¹ ילקוט שמעוני, בראשית, רמז רמ"ד; שם, ישעיהו, רמז תס"ז. כעין זה בילקוט שמעוני, דברים, רמז תתקס"ג.

²² ברכות מ ע"ב.

²³ תוספות ברכות ב ע"א ד"ה מאימתי קורין: "אנו **מתפללין** קריאת שמע בבית הכנסת כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה". שם כא ע"א ד"ה ספק לא: "בעל קרי שידענו בו שלא **אמר** קריאת שמע... טוב הוא יותר **שיאמר** קריאת שמע... טוב הוא יותר שיאמר 'אמת ויציב' **מלומר** קריאת שמע... דמסתמא **התפלל כדרך תפלה קריאת שמע**... שמא **אמר** קריאת שמע... אבל אם **יאמר** קריאת שמע... ברור שלא **אמר** כבר קריאת שמע". שיטה מקובצת, ברכות כא ע"א: "לא אפשר בלא **אמירת** קריאת שמע". ספר כל בו, סי' י"א: "ורש"י ז"ל כתב, כשהוא חולה אינו **מתפלל** אלא קריאת שמע בלבד". (אמנם בשו"ת רש"י, סי' צ', כתוב אחרת: "חולה, מהו להתפלל? כך נראה לי, שאסור להתפלל מפני שדעתו מטורף ואינו יכול להתפלל. וכך היה נוהג רבי בחליו, שלא היה מתפלל אלא **קורא** קריאת שמע בלבד").

²⁴ אליהו רבה, פרשה י"ד, ד"ה יודע היה אהרן.

²⁵ תענית כו ע"א.

התורה של אנשי המשמר, בתפילת מנחה,²⁶ נעשית, בדומה לקריאת שמע, בתור קריאה בעל פה.

ההבדל בין הקריאה של שחרית ומוסף לקריאה של מנחה מבואר ביתר שאת בברייתא: "בשחרית ובמוסף נכנסין לבית הכנסת וקורין **כדרך שקורין כל השנה**, ובמנחה יחיד קורא אותה על פה. אמר רבי יוסי: וכי יחיד יכול לקרות דברי תורה על פה בצבור? אלא, כולן נכנסין **וקורין אותה על פה – כקורין את שמע**".²⁷ ההבדל הנזכר בברייתא בין 'כדרך שקורין כל השנה' ל'כקורין את שמע', הוא אך ורק לגבי השימוש בספר, אם קוראים בעל פה או מתוך הכתב, אך אין רמז על הבדל באופן ההבעה של הקריאה, בצורת ההטעמה וסוג הנגינה, דבר המחזק את הסברה שהבדל כזה אינו קיים.

זיקה הדדית בין קריאת התורה לקריאת שמע יש גם במשמעות המשנה הבאה: "היה **קורא** בתורה [רש"י: פרשת קריאת שמע] והגיע זמן **המקרא** [רש"י: זמן קריאת שמע], אם כוון לבו – יצא".²⁸ לפי פשוטם של דברים, מדובר באדם שהיה קורא בתורה בדרך קריאתה בטעמיה, ועל ידי קריאה זו יוצא ידי חובת קריאת שמע, שנעשית באותו אופן. כמובן שאין להוכיח מכאן את **חובת** קריאת שמע בטעמי המקרא, אבל ההגדרה של 'זמן המקרא' מול 'קורא בתורה', מרמזת לכאורה על משוואה מסוימת.

הקשר בין שתי הקריאות מופיע בדיון הגמרא בענין זה: "אלמא קסבר רבא: מצות אין צריכות כוונה. איתביה, היה קורא בתורה, והגיע זמן המקרא [רש"י: של קריאת שמע, והוא היה קורא בתורה פרשת שמע], אם כוון לבו – יצא, ואם לאו – לא יצא. מאי לאו, כוון לבו לצאת [מפני שמצוות צריכות כוונה]? לא, לקרות [כוון, ואין מצוות צריכות כוונה]. לקרות? הא קא קרי! בקורא להגיה".²⁹ לכאורה לפי דברי הגמרא האלה, לא כוונת הלב לצאת ידי חובה או חוסר כוונה כזו, יכולים להיות סיבה להבדל לגבי יציאה ידי חובה בקריאת שמע, אלא ההבדל נמצא ב'טכניקה' של הקריאה, באיכות ההבעה המילולית, והגמרא מבדילה בין שני סוגי קריאה: א. קריאה בתורה וקריאת שמע, צורת קריאה מושלמת. ב. קריאה לצורך הגהה, צורת קריאה לקויה.

²⁶ מלשון המשנה קשה להכריע אם הקריאה במוסף נעשית בעל פה – כמו במנחה, או מתוך הספר – כמו בשחרית, ולכן מבררת זאת הגמרא שם כח ע"א: "היכי קאמר? בשחרית ובמוסף – קורין אותה בספר, ובמנחה – קורין אותה על פה כקורין את שמע? או דלמא הכי קתני: בשחרית – קורין אותה בספר, ובמוסף ובמנחה – קורין אותה על פה כקורין את שמע? תא שמע, דתניא: בשחרית ובמוסף נכנסין לבית הכנסת וקורין כדרך שקורין כל השנה, ובמנחה יחיד קורא אותה על פה".

²⁷ תענית כח ע"א.

²⁸ ברכות יג ע"א.

²⁹ ראש השנה כח ע"ב.

אולם נחלקו בזה הגאונים והראשונים, ורבי שלמה יצחקי רש"י (ד' ת"ת-תתס"ה) עצמו הציע בזה שני פירושים. במקום אחד פירש רש"י, שההבדל בין שני סוגי הקריאה אינו בצורת הוצאת המילים **מפי** הקורא, אלא **בכוונת לבו** בזמן הקריאה, שהקורא להגיה "את הספר אם יש בו טעות... אפילו לקריאה נמי לא מתכוין".³⁰ רבי יצחק ב"ר שמואל מדנפיר הר"י הזקן (ד' תתק"ן) ורבי יום טוב ב"ר אברהם אשבילי הריטב"א (-ה' פ') הוסיפו והסבירו שהקורא להגיה "אין כונתו לקריאה, אלא לראות אם הספר מתוקן, ואינו קורא אלא **כמתעסק בעלמא**, ודינו כמתעסק דשופר, ולא יצא".³¹

בעלי התוספות היקשו על דעה זו: "פירש בקונטרס, שאין מתכוין לקרות. תימה, אכתי הא קא קרי? על כן נראה בקורא להגיה, **שאינו קורא התיבות כהלכתן וכנקודתן**, אלא ככתיבתן קרי, כדי להבין בחסרות וביתרות, כמו 'לטטפתי' ו'מזוזתי'. ו'אם כוון לבוי' – לאו דווקא, אלא כלומר, לקרות כדין כנקודתן וכהלכתן".³² פירוש זה מקורו אצל רבינו חננאל ב"ר חושיאל (ד' ת"ת-),³³ ובמקום אחר רש"י עצמו פירש כן, וכתב כי אצל הקורא להגיה, "קרייה אין כאן, אלא **מגמגם**".³⁴

רבי שלמה בן אדרת הרשב"א (-ה' ע"ו) העדיף דווקא את פירושו הראשון של רש"י, שהיה מקובל גם על רב האי גאון (ד' תשצ"ח) ועל רבי יצחק ׳ גיאת (ד' תתמ"ט): "בקורא להגיה, פירשו רב האי גאון ורש"י ז"ל לפי שצריך לכון מיהא לקריאתה, וכן כתב הר"י בן גיאת ז"ל, דהויה ליה כוונה זו כנתכוון שומע לשמוע ומשמיע להשמיע, שאינה כוונה גמורה, אלא **שצריך מיהא כוונת שמיעה**. ויש מי שפירש 'קורא להגיה' – שקורא התיבות ככתיבתן בחסרות ויתרות, ואם קרא כן, לא יצא, עד שיתכוין ויקרא כקריאתו. ואינו מחוור, דהא פשיטא שאם קרא ככתיבתן דלא יצא, והראשון עיקר".³⁵

רבי מנחם המאירי בעל 'בית הבחירה' (ה' טי-ע"ה) נקט גם הוא כפירוש הראשון, בדומה להכרעת הרשב"א: "הקורא להגיה, אפילו הוא קורא על פי המקרא, **אין כונתו לקריאה שהוא קורא**, אלא עיקר קריאתו להגיה את האחר. וכל שכן אם היה קורא על פי מסורת, כדי שיבחין הרוצה להגיה את האחר מתוך קריאתו בין חסרות ויתרות, כגון שיקרא 'לטוטפות' – 'לטטפתי' בשני פתחין".³⁶

³⁰ רש"י ברכות יג ע"א ד"ה בקורא.

³¹ חידושי הריטב"א עמ"ס ר"ה כח ע"ב.

³² תוס' ברכות י"ג ע"א ד"ה בקורא.

³³ הובא בתוס' הרא"ש בברכות ור"ה שם; אור זרוע, ח"א, סי' ל"א.

³⁴ רש"י ר"ה כח ע"ב ד"ה קורא. השהו מחזור ויטרי, סי' ס'.

³⁵ חידושי הרשב"א על ברכות שם. ועי' שו"ת הרשב"א ח"א סי' שמ"ד.

³⁶ בית הבחירה ברכות י"ג ע"א.

מכל הדיון הזה אנו רואים, שקריאה לצורך הגהה המתמקדת בכתיב הנכון של הספר, נעשית לעתים בצורה לא נכונה מבחינת הקרי, בעוד שקריאה לשם קריאה בתורה נעשית על פי כללי הקרי שבמסורת וכללי הניקוד הנכון. האם הקריאה על פי המסורת כוללת גם את טעמי המקרא?

רבי משה ב"ר מימון הרמב"ם (ד' תתצ"ה-תתקס"ה), שהורה כפי פירושו הראשון של רש"י, שאפילו חסרון כוונה לשם קריאה מעכב, ולא רק גמגום מילולי, הוסיף מילה אחת חשובה להוראתו: "הקורא את שמע ולא כיון לבו בפסוק ראשון, שהוא 'שמע ישראל', לא יצא ידי חובתו. והשאר, אם לא כיון לבו – יצא, אפילו היה קורא בתורה **כדרכו** או מגיה את הפרשיות האלו בעונת קריאה, יצא, והוא שכיון לבו בפסוק ראשון".³⁷ רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' (רמ"ח-שלי"ה) העתיק בשולחן ערוך את דברי הרמב"ם הללו בשלמותם,³⁸ אך השמיט את המילה 'כדרכו'.

למה התכוין הרמב"ם בכתבו 'קורא בתורה **כדרכו**', האם לדרך הקריאה בתורה בטעמי המקרא?³⁹

בהלכה נוספת השתמש הרמב"ם בלשון זו: "הקורא קריאת שמע, כשהוא גומר פסוק ראשון **אומר** בלחש: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וחוזר וקורא **כדרכו**: 'ואהבת את ה' אלקיך' עד סופה".⁴⁰ ניתן לפרש שהקריאה כדרכו נבדלת רק בהרמת קול מאמירת 'ברוך שם' שהיא בלחש,⁴¹ אך אפשר שכוונת הרמב"ם היא גם לקריאה תקנית עם טעמי המקרא.

באפשרות השניה נקט רבי דוד פארדו בעל 'חסדי דוד' (תע"ח-תק"ן) בכתבו: "מה יקר צוף דבש אמרי נועם רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל, שכתב בריש פרק קמא:⁴² 'פעמים בכל יום קוראים קריאת שמע, כו', 'ומה הוא קורא, כו', ושוב כתב: 'הקורא קריאת שמע, כשהוא גומר פסוק ראשון **אומר** בלחש: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וחוזר וקורא **כדרכו**, כו'. הרי בהדיא דדייק למתני בכל דוכתא לשון 'קריאה' ולא לשון 'אמירה', כמו שכתב גבי 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. ואין ספק, דכוונתו לומר שצריך לקרא כקורא בתורה, וממילא **שיש לקרות בפסוק הטעמים**".⁴³

³⁷ רמב"ם ה' קריאת שמע פ"ב ה"א.

³⁸ שו"ע או"ח סי' ס' סעיף ה'.

³⁹ מקור הביטוי הזה הוא במשנה ברכות י ע"ב: "בית שמאי אומרים: בערב כל אדם יטה ויקרא, ובבקר יעמוד, שנאמר: 'ובשכבך ובקומך'. ובית הלל אומרים: כל אדם קורא **כדרכו**, שנאמר: 'ובלכתך בדרך'".

⁴⁰ רמב"ם ה' קריאת שמע פ"א ה"ד.

⁴¹ עיי' ר"מ די-לונזאני, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, אצבע דרך החיים, דף קט ע"א.

⁴² רמב"ם ה' קריאת שמע פ"א.

⁴³ שו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י'.

שיטה ברורה אצל רבותינו הראשונים שקריאת שמע רגילה היא בנגינת הטעמים, נמצאת ב'הגהות אשרי' בדיון על המשנה הנזכרת: "היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא, אם כוון לבו יצא",⁴⁴ שם הובא בשם רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע' (-ה' כ'): "לקרות במקרא בניגונה ובמסורת, אפילו לא כוון לצאת – יצא, דברכות אין מעכבות כלל ביחיד, ואין צריך כוונת הלב כי אם בפסוק ראשון, דהיינו שמע".⁴⁵

הגדרה זו של הקריאה בה ניתן לצאת ידי חובת קריאת שמע, גם בלא כוונה, היא קריאה 'בניגונה', כלומר בטעמי המקרא.

פסוקי קדושה וי"ג מידות ביחיד

לא רק בקריאת התורה או בקריאת שמע קיימת דרישה לקריאה בטעמי המקרא. מצינו בכמה הלכות, שקריאת פסוקים 'כקורא בתורה' היא קריאה בטעמים. כך במחלוקת הראשונים לענין קדושה של ברכת יוצר וקדושה של 'ובא לציון' אם מותר ליחיד לאמרה. יש הסוברים שבכלל דבר שבקדושה היא ואין אומרים אותה בפחות מעשרה, ויש הסוברים שמותר ליחיד לאמרה, שהיא כעין סיפור דברים גרידא.⁴⁶

פתרון מעשי המאפשר לצאת ידי שתי השיטות הביא רבי שלמה בן אדרת הרשב"א (-ה' ע"ו) בשמם של קודמיו: "שמעתי משמן של גדולי החכמים, שאותה קדושה שביוצר, כיון שהוא מזכיר סדר קדושות שמלאכי השרת אומרים, אם בא לומר **כקורא במקרא בנעימה** – אומר, שאין זה אלא כיחיד שקורא פרשת סדר קדושת המלאכים בישעיה".⁴⁷

רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג) הזכיר דעה זו: "יש מי שאומר, כיון שהם פסוקים הרי הוא כקורא בתורה ויכול יחיד לאומרו, ובלבד שיאמר אותן **בניגון וניקודן וטעמן**".⁴⁸

שיטה זו הביאה ה'בית יוסף' מתוך 'ספר הפרדס' לרש"י:⁴⁹ "יש חכמים שאומרים כיון שהן מקראות אומרו, הילכך נהגו יחיד האומר קדושה דסידרא

⁴⁴ ברכות יג ע"א.

⁴⁵ הגהות אשרי, ברכות, פ"ב ס"א א'. ועיי' אור זרוע, ח"א, ס"י ל"א.

⁴⁶ עיי' טור וב"י או"ח ס"י נ"ט.

⁴⁷ שו"ת הרשב"א, ח"א, ס"י ז'.

⁴⁸ טור או"ח ס"י קל"ב.

⁴⁹ עיי' ספר הפרדס לרש"י, מהד' עהרענרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' שכז, ודבר זה לא נמצא שם. אך כך נמצא בלקוטי הפרדס, דף ט ע"א; סדור רש"י, ס"י ס"א; מחזור ויטרי, ס"י מ"ו.

קורא הפסוקים בטעמן⁵⁰. וכן הורה בשולחן ערוך: "יש לחוש לדבריהם, וליזהר שיחיד יאמרנה **בניגון וטעמים כקורא בתורה**".⁵¹

מקורה הראשון של השיטה הוא בתשובת רב צמח גאון (-ד' תר"ס): "נהגו, יחיד האומר קדושה דסדרא **קורא הפסוקים בטעמן**".⁵² לפי נוסח אחר של תשובה זו: "יכול היחיד לאומרו, ובלבד שיאמר אותן **בניגון וניקוד וטעמים**".⁵³

הסידור המיוחס לרבי שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא (-ד' תתנ"ו) או לרבי אליעזר ב"ר נתן ממגנצא הראב"ן (-ד' תתק"ל) ניסח את האמור "בתשובות הגאונים, שיחיד הרוצה לקרותם בניגונים בסדר קדושה, כאדם הקורא בתורה – קורא, אבל **בלא ניגון, כמו שאנו קורין אותם**, אסור יחיד".⁵⁴ מלשון זו מובן, שבתפילה רגילה בציבור היה לפסוקים אלה נעימה של תפילה, ולא ניגון טעמי המקרא.

מכאן נראה שאם אדם קורא פסוקי ישעיה אלה, אף אם מתכוין לשם קריאה בתורה ובנביאים, כל עוד שלא אמרו בניגון טעמי המקרא, אין לאמירתו דין 'כקורא בתורה'.

אותה הוראה יצאה מהרשב"א גם לגבי אמירת שלוש עשרה מדות ביחיד: "מסתברא לי, שכל שאומרו **דרך תפילה ובקשת רחמים** – אין נאמרין ביחיד, וכדבר שבקדושה הן... אבל אם בא לאמרו כך **דרך קריאה בעלמא**, אומר כדרך שאומרין אף 'האופנים' וקראי דקדושה דרך קריאה".⁵⁵

ענין זה מפורש בהוראתו של רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן' (ק"ן-ר"ך): "יחיד יכול לומר י"ג מדות **עם נגינותיו** בתענית, שאינו אלא **כקורא בתורה**".⁵⁶ וכן כתב בתשובותיו: "שלוש עשרה מדות... יחיד האומר, שיאמר אותן **בניגון וטעמים, כאלו היה קורא אותן בתורה**, ותו אין קפידא אפילו אי לא נתקן ביחיד, משום דהוי כתינוקות **הקוראין פסוקים שבתורה**. וכן ראיתי כתוב באחד מן החבורים, בענין קדושה שביוצר אור, ושבסדר קדושה, שיש ליחיד לאומרו **בניגון וטעמים**. ותו אין קפידא, אפילו למאן דאמר דאין היחיד אומר אותן, הואיל ופסוקים של תורה הם".⁵⁷

הוראה זו הובאה על ידי רבי דוד ן' זמרה הרדב"ז (רל"ט-של"ג): "בתשובות אשכנזים ראיתי, שהיחיד אומר י"ג מדות וקדושה, **בניגון טעמים כמי שקורא**

50 ב"י או"ח סי' נ"ט סעיף ג'.

51 שו"ע או"ח סי' נ"ט סעיף ג'.

52 סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מא.

53 ספר המנהיג, סי' ע"ו, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' קז.

54 סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' קכב.

55 שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' רי"א.

56 לקט יושר, או"ח, עמ' 114.

57 שו"ת תרומת הדשן, סי' ח'.

פסוקים של תורה⁵⁸. ועל פי זה נפסק בשולחן ערוך: "אין היחיד רשאי לומר שלש עשרה מדות דרך תפלה ובקשת רחמים, דדבר שבקדושה הם; אבל אם בא לאומרם **דרך קריאה בעלמא**, אומרם"⁵⁹. רבי אברהם אבלי גומבינר בעל 'מגן אברהם' (שצ"ז-תמ"ג) הסביר, לאור דברי רבותינו הראשונים, כי 'דרך קריאה בעלמא' שבשולחן ערוך היינו "**בניגון ובטעמים**"⁶⁰.

לפי שיטה אחת בראשונים, קריאה בלא טעמים אין לה דין 'קריאה', ולכן מי שאינו קורא בטעמים מותר לו לקרוא בעל פה, למרות דין הגמרא ש"דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרו בעל פה"⁶¹. וכך מובא ב'ספר כל בו', כי "יש אומרים שאין אסור לומר על פה אלא **בנגון הטעמים**"⁶². קריאה בלא טעמים, לפי כל השיטות הללו, אין שמה קריאה.

פסוקים בטעמיהם בלימוד תורה

נקודה מעניינת בולטת בדברי רבותינו אלה, שהנהיגו שיחיד יאמר פסוקי קדושה דיוצר וי"ג מידות בניגון הטעמים. כמה מהם תיארו את צורת הקריאה בטעמים מתוך השוואה לצורת קריאת הפסוקים לתינוקות של בית רבן ב'חדרי'. כך בתשובת רב צמח גאון (-ד' תר"ם): "קורא הפסוקים בטעמן, **כדרך התינוקות שקורין לפני רבן**"⁶³. כעין זה נאמר בנוסח אחר של תשובה זו: "יאמר אותן בניגון וניקוד וטעמים, **כדרך שהתינוקות קורין לפני רבן**"⁶⁴. רבי שלמה בן אדרת הרשב"א (-ה' ע"ו) הזכיר הנהגה זו: "יאמר אותו בניגון ובטעמים, כאלו היה קורא אותן בתורה, ותו אין קפידא אפילו אי לא נתקן ביחיד, משום דהוי **כתינוקות הקוראין פסוקים שבתורה**"⁶⁵. כיוצא בזה נמסר על רבי יעקב מולין הלוי מהרי"ל (-קפ"ז), שבקריאת התורה של יום כיפורים, "מהרי"ל סג"ל היה מנגן הקריאה דשחרית ודמנחה **כלמידת הנערים** שקורין: 'שטובן טרופא"⁶⁶. בכתבי היד של ספר מהרי"ל יש תוספת: "מנגן הקריאה דשחרית ומנחה כמו **שמנגינן הנערים הטעמים כשלומדים**,

⁵⁸ שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' י'.

⁵⁹ שו"ע או"ח סי' תקס"ה סעיף ה'.

⁶⁰ מג"א שם סי' ה'.

⁶¹ גיטין ס ע"ב; תמורה יד ע"ב.

⁶² ספר כל בו, סי' י"ג.

⁶³ סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מא.

⁶⁴ ספר המנהיג, סי' ע"ו, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' קז.

⁶⁵ שו"ת תרומת הדשן, סי' ח'.

⁶⁶ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שנב.

שקורין 'שטובן טרופא', ולא כניגון שאר קריאה".⁶⁷ 'שטובן טרופא' הוא ביטוי בגרמנית (stubben Trope) שמשמעו: 'נגינת הכתובים של החדר'.⁶⁸ גם רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן' (ק"ן-ר"ך) הזכיר כי אמירת פסוקים 'בניגון ובטעמים, כאלו היה קורא אותן בתורה... הוי **כתינוקות** הקוראין פסוקים שבתורה".⁶⁹

מכל דברי רבותינו אלה עולה בבירור, שקריאת פסוקים בעת הלימוד נעשתה בניגון הטעמים, אם בניגון טעמי המקרא הנהוגים בקריאה רגילה או בניגון הקריאה של ימים נוראים. הדבר היה ידוע בתור 'למידת הנערים' או 'דרך שהתינוקות קורין לפני רבן', כי אז נקראו הפסוקים באופן קבוצתי ובפיקוח. כפי הנראה בימי הקדמונים ההנהגה הנכונה לכל הקורא ביחידות היתה לנגן בטעמים את כל פסוקי המקרא שמוציא מפיו, כדברי רבי יהודה החסיד בעל 'ספר חסידים' (-ד' תתקע"ז):

"זמירות היו לי חוקיך".⁷⁰ דוד מניח כל זמירות ושירות שבעולם לעסוק בתורה, היה **קורא את הטעמים בנעימותיו ובטעמותיו** ובזמירותיו. אבל אותם ההולכים ואומרים המקראות דרך לצים, והם בפיהם כשיר של עגבים, עתידה תורה שתצעק עליהם ואומרת: "רבוננו של עולם! בניך עשאוני ככנור".⁷¹ ובשעה שהם קוראים בי במרוצתם, אז אינם קוראים במזמורי הטעמים.⁷²

מדברי ר"י החסיד מובן שקריאת פסוקים בלא טעמים היא 'דרך לצים', כיון שהיא נעשית במרוצה ולא במתינות ובדקדוק. כמקור להנהגה לקרוא כל פסוק בטעמי המקרא, הצביע רבי יעקב חיים סופר בעל 'כף החיים' (תר"ל-תרצ"ט)⁷³ על דברי הגמרא הבאים:

⁶⁷ שינויי נוסחאות, שם.

⁶⁸ רד"צ הילמן, 'הלעזים במהרי"ל', צפונות, גליון ט, תשרי תשנ"א, עמ' נז, כתב על כך: "משער אני שרצה לומר שהיה קורא במיתון ומנגן כל טעם בניגונו השלם עד סופו, כדרך למידת הנערים את ניגוני הקריאה, ואינו מקצרו כדרך בעלי הקריאה שממהרים ומקצרים ואינם מסלסלים את כל ניגונו של הטעם". ועיי' א"צ אידלזון, תולדות הנגינה העברית, ברלין תרפ"ד, עמ' 212; ח' האריס, תולדות הנגינה והחזנות בישראל, ניו יורק תשי"א, עמ' 66; יי זימר, 'ספר מנהגים דבי המהרי"ל', עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 71.

⁶⁹ שו"ת תרומת הדשן, סי' ח'.

⁷⁰ תהלים קיט, נד.

⁷¹ סנהדרין קא ע"א.

⁷² ספר חסידים, סי' קמ"ז.

⁷³ כף החיים, סי' מ"ח ס"ק א' ד"ה רבון העולמים.

אמר רבי שפטיה אמר רבי יוחנן: כל הקורא בלא נעימה [רש"י: כגון טעמי המקראות] ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: ⁷⁴ "וגם אני נתתי להם חקים לא טובים [ומשפטים לא יחיו בהם]" ⁷⁵.

ראיה זו מהגמרא היתה יסוד חשוב בעבודת הענק של רבי שבתי סופר מפרעמישלא (-ש"ף) במהדורת הסידור שלו, בה הקפיד על הכללת סימני הטעמים: "אכתוב ענין הנקודות ונגוני טעמיהן, אם נגון הטעם בראשית התיבות או בסופיהן, כי על ידי הנקודות ונגוני הטעמים, ישתנה הענין ברוב הפעמים... אשר על כן **אסרו רז"ל לקרוא פסוק בלא נגוני הטעמים**, כדאיתא במגילה פרק 'בני העיר' דף לב ע"א, וזה לשונם: 'ואמר רבי שפטיה אמר רבי יוחנן: כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: ⁷⁶ וגם אני נתתי להם חקים לא טובים', וגו'. ופירש רש"י: נעימה – נגון טעמי המקראות" ⁷⁷.

על חשיבות הקריאה בטעמים כתב רבי חיים מפרידבורג בעל 'ספר החיים' (-שמ"ח) אחי המהר"ל מפראג: "מלבד הסודות הגדולים אשר הטעמים רומזים אליהם, עוד יורו על פשטי המקרא ופירושו, כמו שפירש רש"י בכמה מקומות, ⁷⁸ וכמו שכתב רבי אברהם בן עזרא, וזה לשונו: 'כל פירוש שאינו על דרך הטעמים, לא תאבה לו ולא תשמע אליו, כי בעלי הטעמים ידעו הפירוש יותר ממנו'. עד כאן לשונו. ⁷⁹ ומלבד זה יורו עוד הטעמים על הניגון ועל השיר כדי להנעים את הקריאה, כי **ידוע שהשיר והניגון מעורר את רוח השכל והעיון**" ⁸⁰.
ההקפדה על קריאת כל פסוק בטעמים לא היתה נפוצה בתקופת האחרונים. רבי יואל סירקיש בעל 'בית חדש' הבי"ח (-ת') העיד על כך: "לא שמענו מעולם

⁷⁴ יחזקאל כ, כה.

⁷⁵ מגילה לב ע"א. ובהמשך הגמרא שם נאמר: "מתקיף לה אביי: משום דלא ידע לבסומי קלא, 'משפטים לא יחיו בהם' קרית ביה? אלא כדרב משרשיא, דאמר: שני תלמידי חכמים היושבים בעיר אחת ואין נוהין זה את זה בהלכה, עליהם הכתוב אומר: 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם'".

⁷⁶ יחזקאל כ, כה.

⁷⁷ סדור מה"ר שבתי סופר, ח"א, בלטימור תשמ"ז, הקדמה הכללית, עמ' 1. בשו"ת קול מבשר, ח"ב, סי' כ"ח, ביאר כי "בקורא בלא נעימה, דהיינו בלא טעמי המקראות, ישגה בפירוש והבנת הדברים דתלוי בטעמי המקראות, כנודע, וגם אם יקרא בלא נעימה, שהוא טעמי המקראות, ויקרא בזמרה, ועל ידי כך ירגיל עצמו לאומרון בעל פה, גם כן דאסור בדברים שבכתב, מטעם דלא יוכל לדקדק בחסירות ויתירות וקרי ולא כתיב ודכותיהו".

⁷⁸ עיי' רש"י שמות טו, יז; דברים כט, כ; מלכים א' י, כח; ירמיהו ג, ח; ויחזקאל א, יא; שיר השירים ח, ו, ועוד כהנה גם במפרשים אחרים.

⁷⁹ ראב"ע, ספר מאזניים, אופנבאך תקנ"א, דף ד ע"ב: "כל פירוש שאינו על פירוש הטעמים, לא תאבו לו ולא תשמע לוי".

⁸⁰ ר"ח מפרידבורג, עץ חיים, ירושלים תשל"ג, עמ' לד.

שצריך לנגן המקרא בטעמים בשעה שלומדים בישיבה בתלמוד, ואפילו הכי אנו יוצאין ידי מקרא. אלא ברור ופשוט הוא דלימוד המקרא שמחוייבים אינו בטעמים, אלא הקורא בבית הכנסת הוא שצריך לדקדק בקריאתו בטעמים, וכן כדי לצאת ידי חובתן בשנים מקרא צריך לקרוא בטעמים".⁸¹

בעת ההיא הקפידו על כך יחידי סגולה בלבד. בן דורו רבי יוסף יוזפא האן נורלינגן בעל 'יוסף אומץ' (ש"ל-שצ"ז) העיד על עצמו כי הוא בודד בהנהגתו זו: "אמר רבי יוחנן: כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם'. ולכן נהגתי בעצמי כשאמרתי לתלמידי עשרים וארבע, אמרתי בניגון כמו רות וכיוצא, ואף שהייתי בזה לשחוק לכל תלמידיי".⁸²

רבי דוד יהודה זילברשטיין מווייצן בעל 'שבילי דוד' (תק"ף-תרמ"ד) כתב בהערכה על כך כי "עד היום המנהג אצל הספרדים, כי התינוקות לומדים חומש עם הנגינה לפני רב".⁸³

הקפדת המקובלים על טעמי המקרא

הקפדה על קריאת פסוקים בטעמי המקרא היתה מקובלת בקרב גדולי המקובלים. רבי חיים ויטאל העיד, שהנהגתו של רבי יצחק לוריא האריז"ל (רצ"ד-של"ב) היתה להקפיד על טעמי המקרא בכל פסוק שקרא: "כשהיה קורא איזה פרשה, או איזה פסוק מן התורה או מן הנביאים או מן הכתובים, היה אמרו כפי ניגון טעמו ממש, אם בתורה או בנביאים".⁸⁴ הוא חזר והעיד כי "מורי זלה"ה בהגיעו לשום פסוק מפסוקי התורה ובתפלה, היה קורא בניגון ובנעימה, כפי טעמי הפסוק במקומו ממש".⁸⁵

האריז"ל היה מקפיד על טעמי המקרא הן בלימוד והן בתפילה. ההוראה הכללית הנמצאת בספרי גורי האריז"ל, היא ש"כל פסוק של מקרא שהוא בתוך התפלה, או בכל מקום שיהיה, יקרא בטעמים של אותו פסוק".⁸⁶ כלומר, לא רק הפסוקים והפרשות שעל סדר התפילה נאמרו בטעמים, אלא אף פסוקי מקרא שמופיעים במהלך הלימוד.

⁸¹ שו"ת הבי"ח החדשות, סי' מ"ב.

⁸² ר"י האן, יוסף אומץ, פפד"מ תרפ"ח, עמ' 269.

⁸³ שבילי דוד, או"ח, סי' ס"א סעיף ב'.

⁸⁴ מהר"ח ויטאל, שער הכוונות, ענין תפילת שחרית, ד"ה רבון העולמים, ירושלים תרס"ב, דף נא טור א.

⁸⁵ פרי עץ חיים, שער עולם העשיה, פרק ב'.

⁸⁶ ר"י צמח, לחם מן השמים, מונקאטש תרס"ה, דף ז ע"ב.

הנהגה זו הובאה בספריהם של גדולי הפוסקים. רבי דוד הלוי בעל 'טורי זהב' הט"ז (שמ"ו-תכ"ז) כתב על פי כתבי מהר"ח ויטאל: "כל פסוק שאומר, יאמר אותו בניגון קורא בתורה".⁸⁷ כיוצא בזה הביא רבי חיים מרדכי מרגליות בעל 'שערי תשובה' (תק"ם-תק"ף) את הדברים בלשון אומרם: "ומהר"ח כתב: מורי זלה"ה... היה אומר כל דבר שבמקרא בטעמים של אותו פסוק".⁸⁸ אף בספרו של המדקדק רבי שלמה זלמן הכהן הענא בעל 'בנין שלמה' (תמ"ז-תק"ז) הובא שהאר"י כשהיה מגיע בתפילה לפסוקי המקרא, היה קורא הכל בנעימה כפי טעמי הפסוק.⁸⁹

בחוגי המקובלים והמדקדקים הקפידו לעשות כמותו, כמו שציין רבי יעקב שלום מפדואה, תלמידו של רבי משה חיים לוצאטו הרמח"ל (תס"ז-תק"ז) בהוראות התפילה שחיבר, כי "כל דבר של מקרא יקרא בטעמים".⁹⁰ כך העידו גם על רבי מאיר א"ש בעל 'אמרי א"ש' (תק"ם-תרי"ב), תלמידו של החת"ס, כי "כל פסוקי תורה ונביאים, אמר בטעמים ונגינות".⁹¹

מצינו ידיעות שונות על הזהירות לקרוא פסוקים בטעמי המקרא, הן בתפילה והן בלימוד. רבי משה ׳ מכיר בעל 'סדר היום' (ש"ס) הורה כי המתפלל יקרא פרשת המן על סדר בנחת ובטעמים, ויתפלל ויתחנן שיזמין פרנסה",⁹² ויאמר מעשה הקטרת כלל ואחר כך פרט, בתחלה אומר הפסוקים כאשר הם כתובים בתורה, וצריך לומר אותם בניגון ובטעמים".⁹³

כמו כן הורה רבי ישעיה הלוי הורוויץ בעל 'שני לוחות הברית' השל"ה (ש"ך-ש"ץ) לגבי כל חלקי סדר לימוד ליל שבועות: "יקראו הכל בניגון הטעמים, וזהו מעלה גדולה".⁹⁴ את חשיבות הענין הדגיש רבי אלכסנדר זיסקינד מגרודנא בעל 'יסוד ושורש העבודה' (-תקנ"ד): "בתקון ליל שבועות... יזהר בדקדוק התיבות ממש, כמו בקריאת שמע... גם יבינו במקרא זו הטעמים לדקדק במ היטיב".⁹⁵

בסדרי תיקון ליל שבועות של הספרדים 'קריאי מועד', מופיעה תחינה לאומרה קודם לימוד הלילה בה מבקשים בין היתר: "שבזכות כל הפסוקים שנקרא והתיבות והאותיות והנקודות והטעמים... היוצאים מכל קריאתנו שנקרא בלילה הזה, שתהא שעה זו שעת רחמים ורצון...". ואכן בעדות המזרח "בליל שבועות

87 ט"ז או"ח קכ"ז ס"ק ד'.

88 שערי תשובה, או"ח, סי' מ"ט ס"ק א'.

89 ר"ז הענא, שערי תפלה, סוף ההקדמה.

90 תקנות הישיבה לרבינו משה חיים לוצאטו זצוק"ל, ירושלים תשנ"ג, עמ' לו, סעיף ט"ז.

91 זכרון יהודה, מנהגי מהר"ם א"ש, מונקאטש תר"ס, דף יט ע"א.

92 סדר היום, סדר ברכות השחר.

93 שם, סדר נפילת אפיים.

94 של"ה, ריש מס' שבועות.

95 יסוד ושורש העבודה, שער התשיעי פרק עשירי.

נישאת בחלל בית הכנסת שעה ארוכה רנת **נעימת טעמים** פרשיות התורה, ושעה פחות ארוכה רנת נעימת טעמי הנביאים⁹⁶.

כך היתה גם צורת הלימוד שרווחה בקהילות אשכנז בלילי שבועות: "כל הגברים נטלו חלק בלימוד זה. כל אחד קרא קטע מהטקסט, חלק התורה נקרא **בנגינת הטעמים**"⁹⁷. במזרח אירופה אמנם נחלשה הקפדה זו, אך עדיין היו כאלה שעוררו עליה, כמו רבי יוסף גינצבורג מטשאווס (-תר"ן-): "האיש המשכיל... יזהר בדקדוק התיבות ויקרא בניגון עם הטעם, ויעלה לרצון לפני ה"⁹⁸.

קריאת שמע בטעמים

אם כל פסוק בתפילה ובלימוד ראוי להיאמר בנגינת טעמי המקרא, ודאי ראוייה לכך קריאת שמע. זוהי דעתם של רבים מחכמי ישראל בכל הדורות. כבר עמדנו בראש פרק זה על כך שפשוטו של המושג 'קריאה' או 'קורין', בכל מקום בש"ס, מורה על צורת קריאה שלמה עם הטעמים. אכן, האיזכור המפורש הקדום ביותר של טעמים בקריאת שמע נמצא במדרש רבה:

"היושבת בגנים, חברים מקשיבים לקולך השמיעני"⁹⁹. כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכיוון הדעת, בקול אחד בדעה וטעם אחד, הקב"ה אומר להם: "היושבת בגנים, כשאתם קורין 'חברים', אני ופמליא שלי 'מקשיבים לקולך השמיעני'". אבל כשישראל קורין קריאת שמע בטירוף הדעת, זה מקדים וזה מאחר, ואינם מכוונים דעתם בקריאת שמע, רוח הקדש צווחת ואומרת: "ברח דודי ודמה לך לצבי"¹⁰⁰, לצבא של מעלה הדומים לכבודך בקול אחד, **בנעימה** אחת, "על הרי בשמים", בשמי שמים העליונים...

אמר רב זירא: בשעה שישראל קורין את שמע בפה אחד, בקול אחד, **בנעימה** אחת, 'קולך השמיעני', ואם לאו? 'ברח דודי'¹⁰¹.

⁹⁶ היכל עבודת השם, ח"ב, בני ברק [תשמ"ב], עמ' סב.

⁹⁷ H. Mandelbaum, Jewish life in the Village Communities of Southern Germany, Jerusalem 1985, p. 37

⁹⁸ ר"י גינצבורג, עתים לבינה, ווארשא תרמ"ז, מאמר ט"ו, מנהגי חודש סיון.

⁹⁹ שיר השירים ת, יג.

¹⁰⁰ שם שם, יד.

¹⁰¹ שיר השירים רבה, פרשה ח' אות ט"ו.

חז"ל תובעים שקריאת שמע תהא בנעימה משותפת. איזו נעימה קבועה ואחידה מתאימה לקריאת שמע מלבד נגינת טעמי המקרא?! זהו ככל הנראה פירושו הפשוט של המושג 'טעם אחד' שנוכר בתוך התיאור הזה עצמו.

דיוק נוסף מתוך דברי חז"ל דייק רבי יום טוב ליפמן הלר בעל 'תוספות יום טוב' (שלי"ט-תי"ד). בברייתא נאמר כי הקורא קריאת שמע וטעה "בין כתיבה לכתובה", כלומר שיודע שצריך לומר 'וכתבתם', אך אינו יודע אם הגיע ל'וכתבתם' של פרשת 'ואהבת' או של פרשת 'והיה אם שמוע', אזי "יחזור לכתובה ראשונה".¹⁰² נשאלת השאלה: מפני מה דנה הברייתא על הטועה בין תיבת 'וכתבתם' הראשונה לשניה ואינה מזכירה את אפשרות הטעות בין תיבת 'וקשרתם' הראשונה לתיבת 'וקשרתם' השניה? על כך השיב ה'תוספות יום טוב': "בין קשירה דקדים לא הזכיר בו שיטעה, שמשונים הם זה מזה בניקודם וטעמם".¹⁰³ כלומר, אדם אינו טועה ביניהן מחמת הרגלו לקרוא את תיבות 'וקשרתם' בטעמים נבדלים זה מזה; המילה 'וקשרתם' הראשונה היא בטעם 'מרכא-טפחא', בעוד המילה 'וקשרתם' השניה היא בטעם 'קדמא', לעומת זאת המילה 'וכתבתם' מופיעה בשני הפרשות בטעם 'תביר'. הוי אומר, שבימי חז"ל כל אדם היה קורא את שמע בטעמי המקרא.

כמו כן מצינו לכמה מרבתינו הראשונים שהיה ברור להם שבימי חז"ל קריאת שמע רגילה היתה בנגינת הטעמים. על דברי המשנה: "היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא, אם כוון לבו יצא",¹⁰⁴ הובא ב'הגהות אשרי' בשם רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע' (-ה' כ'), כי מדובר בקריאה "במקרא בניגונה ובמסורת, אפילו לא כוון לצאת – יצא".¹⁰⁵

מאוחר יותר, בימי הגאונים היו קהילות שהמשיכו לקרוא בטעמי המקרא כבני אותה קהילה שהזכיר רב האי גאון, אשר היו קוראים "קריאת שמע בקול רם כקריאת התורה ובפסוקי טעמים".¹⁰⁶

קריאת שמע בטעמיה היתה ידועה בימי רבתינו הראשונים, כפי שמסר רבינו יונה מגירונדי (-ה' כ"ד): "שמע... קורין אותה בנחת עם הטעמים שלה, כמו שאנו נוהגין היום, שעיקר מצות קריאת שמע הוא לקרותה עם הטעמים שלה".¹⁰⁷ בהרבה מקהילות ספרד נהגו לקרות את שמע בלחש, היינו השמעת האוזן בלבד, ולא בקול רם,¹⁰⁸ ועם כל זה הקפידו על טעמי המקרא. זוהי אולי כוונת

¹⁰² ברכות טז ע"א.

¹⁰³ מעדני יום טוב, ברכות, פ"ב סי' י"ב אות ו'.

¹⁰⁴ ברכות יג ע"א.

¹⁰⁵ הגהות אשרי, ברכות, פ"ב סי' א'. ועיי אור זרוע, ח"א, סי' ל"א.

¹⁰⁶ תשובות הגאונים - שערי תשובה, סי' שמ"ג.

¹⁰⁷ רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דפוס ווילנא, ח ע"ב ד"ה אומרים.

¹⁰⁸ ראה להלן פרק 'הרמת קול בקריאת שמע', תת-פרק 'ספרד'.

רבינו יונה בכתבו ש"קורין אותה **בנחת עם הטעמים**", 'נחת' במובן של לחש, כפי שמצאנו בדברי רבי יהודה ב"ר יקר (ד' תתק"ס-), רבו של הרמב"ן, שכתב כי החזן "קריית שמע אומר **בנחת, שאין האחרים שומעים את החזן**".¹⁰⁹ גם רבי נתן ב"ר יהודה בעל 'ספר המחכים' (ה' ל') כתב על "קריית שמע, שאנו אומרים **בנחת ובלחש**".¹¹⁰ אף רבי דוד ׳ זמרה הרדב"ז (רל"ט-של"ג) יעץ למי שמתבלבל מאמירת קריאת שמע בקול רם, שבכהאי גוונא "מוטב שתקרא **בלחש ובנחת**".¹¹¹ ברם, רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' (רמ"ח-של"ה) העלה את האפשרות שרבינו יונה בכתבו 'בנחת' התכוין לקצב איטי של הקריאה: "מה שכתב... [רבינו יונה]: 'קורין אותה בנחת עם הטעמים שלה', – שכשאינן אדם קורא בנחת, לפעמים משתנה הבנת דבריו".¹¹² כלומר, שעל ידי מרוצת המילים אין הקפדה על חיבור והפרדה נכונים, ולכן משתנה הבנת הדברים. משמעות של איטיות במילה 'נחת' לענין קריאת שמע, מצאנו גם בדברי הרדב"ז, לפי שיטתו שהקריאה בקול רם גורמת להאטת הדיבור של הקורא את שמע: "דאותן דבקול **קוראים בנחת ומתאחרין**, ואותם דבלחש ממהרים".¹¹³

לדעת רבינו יונה, קריאת שמע בטעמיה היתה המנהג הכללי בימי חז"ל, מלבד 'אנשי יריחו' שלפי האמור בברייתא היו 'כורכין את שמע',¹¹⁴ כלומר שבקריאתם לא היו עושים את ההפסקים הדרושים בין המילים לפי המתחייב מטעמי המקרא.¹¹⁵ רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג) הביא להלכה את דעתו של רבינו יונה ואת הסברו בגמרא: "כתב הרב רבי יונה, שצריך לקרותה בטעמיה כמו שהם בתורה, וזהו פירוש... שהיו כורכין את שמע שלא ברצון חכמים, שלא היו קוראים אותה בטעמיה".¹¹⁶

ברם, ה'בית יוסף' סבר שמנהג הקריאה בטעמי המקרא לא היה מנהג כללי בעבר, והציע הסבר אחר בדברי רבינו יונה: "לא בעי שיקראנה בטעמים הכתובים בתורה, ומה שאמר [רבינו יונה]: 'צריך שיקראנה בטעמים', היינו לומר שיפסוק במקום שראוי לפסוק, כדי שיהא טעם והבנה לדבריו". למרות הסבר זה עודד ה'בית יוסף' את חזני ימיו שקראו בטעמי המקרא, מפני שהטור פירש את דעת רבינו יונה, שראוי להקפיד מנהג הקריאה בטעמי המקרא ממש.¹¹⁷

¹⁰⁹ פירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' י.

¹¹⁰ ספר המחכים, קראקא תרס"ט, עמ' 11-12.

¹¹¹ שו"ת רדב"ז, ח"ג, סי' תע"ד.

¹¹² בית יוסף, או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

¹¹³ שו"ת רדב"ז, ח"ג, סי' תע"ד.

¹¹⁴ פסחים נו ע"א.

¹¹⁵ רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דפוס ווילנא, ח ע"ב ד"ה (רבא) [רבי יהודה].

¹¹⁶ טור או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

¹¹⁷ ב"י שם.

הסברו של ה'בית יוסף' היה מוקשה לרבי מנחם די-לונזאנו בעל 'שתי ידות' (-שפ"ה), ובין היתר טען נגדו:

מה שכתב, שצריך שיקראנה בטעמים היינו לומר שיפסיק במקום שראוי לפסוק... נראה לפי עניות דעתי, שאם כן נתת תורת כל אחד ואחד בידו, כי הטועה אינו מכיר בטעותו, ויחשוב כל אדם שהפסיק במקום שראוי והוא לא הפסיק. ובאמת קרוב לנמנע הוא, אפילו לחכם שבחכמים, להפסיק במקום, אם לא ידע הטעמים הכתובים במקומות. ואילו היה אפשר לכל אדם להפסיק מעצמו במקום שראוי, לא היו טורחים עזרא וחביריו הנביאים לתקן לנו טעמים.

ועוד קשה לי, כי לא יאמר 'קורא בטעמים' אלא לקורא בטעמים הכתובים בתורה, והתימה שה"ר יונה כתב בהדיא פעמים: "עם הטעמים **שלה**", לאפוקי מדבריו, כי באמת אין "טעמים **שלה**" אלא הכתובים בתורה, אך כשיקרא איש בלתי הטעמים הכתובים בתורה ויפסיק במקום שיראה לו שראוי להפסיק, יאמר שקרא: "עם הטעמים **שלו**", לא: "עם הטעמים **שלה**".

ועוד קשה לפירושו, דאי הכי – מאי למימרא? אטו סלקא דעתך שאין צריך להפסיק במקום שראוי ושאין צורך שיהא טעם הבנה לדבריו?¹¹⁸

מסקנתו של ר"מ די-לונזאנו היתה כי בדברי רבינו יונה "ודאי הפירוש האמתי הוא שצריך לקרותה עם הטעמים הכתובים בתורה, וכן פירש הטור, ואפילו מהר"י קארו ז"ל עצמו אמר בסוף שכן ראוי לעשות".¹¹⁹ אולם פרשנותו של ה'בית יוסף' הותירה רושם, ובעקבותיו כתב רבי חזקיה די סילוא בעל 'פרי חדש' (תי"ט-תנ"ח): "באמת שכוונת ה"ר יונה היתה מה שכתב ה'בית יוסף' ז"ל, דהיינו שיפסוק במקום הראוי לפסוק, כדי שלא תשתנה הבנת הדברים... ומכל מקום טוב לקרותה בטעמים הכתובים בתורה, הואיל ונפק מפומיה דרבינו יעקב בעל הטורים ז"ל".¹²⁰ בעוד ה'בית יוסף' הורה בשולחן ערוך כי **צריך** לקרות בטעמים, הורה ה'פרי חדש' שי**טוב** לקרותה בטעמים. יש הבדל בין 'צריך', שהוא לכתחילה, לבין 'טוב' שהוא הידור בעלמא. על רקע זה מובנת ההשגה של רבי דוד פארדו בעל 'חסדי דוד' (תע"ח-תק"ן) על ה'פרי חדש':

¹¹⁸ ר"מ די-לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, אצבע דרך החיים, דף קח ע"א.

¹¹⁹ שתי ידות, שם.

¹²⁰ פרי חדש, או"ח, סו"ס ס"א.

בשלחן הטהור [=שולחן ערוך] **החליט** הדבר באומרו: "צריך לקרא קריאת שמע בטעמים כמו שהם כתובים בתורה". ויפה עשה רבינו דתני לה הלכתא פסיקתא, דהכי משמע להדיא כונת רבינו יונה ז"ל, וכמו שהאריך והוכיח במישור הרב מוהר"מ לונזאנו בספר 'שתי ידות', [חלק] 'אצבע דרך חיים', דף ק"ח. עיין שם בדבריו, כי נעמו. וזה שלא כדברי הרב 'פרי חדש' ז"ל, שכתב דפשט דברי רבינו יונה ז"ל מוכח כפירוש מרן [ה'בית יוסף] ז"ל, אלא **שראוי** לחוש, הואיל ונפק מפומיה דהטור. דעמו הסליחה, אדרבא, איפכא משמע מלשון הטעמים שלו דקאמר מר. וכן בדין, דטעמים הלכה למשה מסיני נינהו, ולא לחנם עשה עזרא ובית דינו פסוקי הטעמים בצביון, אלא כדי שלא ליתן תורת כל אחד ואחד בידו, וכמו שכתב הר"ב מהר"ם לונזאנו שם.

וגם מדברי הרד"ק ז"ל ב'מכלול', והביאו מרן שם, מוכח הכי שצריך לקרות בטעמים הכתובים בתורה, שכתב אהיהא דצריך לתת ריוח בין הדבקים כגון 'בכל-לבבך' לא אמרו שלא ליתן מקף בין שני הלמדים כאשר הוא, אלא אף על פי שיקראם במקף יתן ריוח והבדל כו', עיין שם. ומדקאמר שיקראם במקף, שמע מינה בודאי דיש לו לקרות בטעמיה על פי התורה, שהמקף אחד מהן...¹²¹

רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר' (שצ"ח-תס"ב) ביאר שלפי ה'בית יוסף' לכתחילה יש לקרוא את שמע בטעמים, וזאת כי בכך בודאי מצליחים לקרוא קריאה מדוקדקת: "ה'בית יוסף'... כתב שאין כוונת הרב ר' יונה על טעמים הכתובים בתורה, רק רצה לומר לפי טעם הענין והמובן בפירוש הדבר. וברור לעניות דעתי, דהקורא בטעמים הכתובים בתורה ממילא נכלל בזה הבנת הענין. וכן כתבו המדקדקים, ובפרט בעל 'ערוגת הבושם',¹²² כי כמה פעמים מוכיח רש"י פירוש הדבר מבעל הטעמים בתנ"ך¹²³... רק כוונת ה'בית יוסף' שאין ניגון הטעמים מעכב, רק יזהר בהפסקה ודיבוק כפי הענין".¹²⁴

בדור שאחר ה'בית יוסף' מצאנו עדות שקריאת שמע עם טעמים היתה נפוצה בארצות שונות. רבי מנחם די-לונזאנו (-שפ"ה) שחי בתורכיה, איטליה וארץ ישראל, העיד על תפוצת המנהג ועודד את קיומו: "המנהג **ברוב הקהלות** לקרותה

¹²¹ שו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י'.

¹²² רבי שמואל ארקיוואלטי, ערוגת הבושם, ויניציאה שס"ב, פרק כ"ט.

¹²³ עיי' רש"י שמות טו, יז; דברים כט, כ; מלכים-א י, כח; ירמיהו ג, ח; ויחזקאל א, יא; שיר השירים ח, ו, ועוד כהנה גם במפרשים אחרים.

¹²⁴ מקור חיים, סי' ס"א סעיף כ"ד.

בטעמים הכתובים בתורה¹²⁵. בהמשך דבריו האריך בחשיבות ההקפדה על קריאת שמע בטעמים, והביא דוגמאות לסירוסי פסוקים כאשר הם נאמרים ללא הקפדה על הטעמים.¹²⁶

דברי ר"מ די-לונזאנו הללו, בחשיבות ההקפדה על טעמי המקרא בקריאת שמע, הובאו בשלימותם או בחלקם על ידי רבי ישעיה הלוי הורוויץ בעל 'שני לוחות הברית' השלייה (ש"ך-ש"ץ),¹²⁷ רבי ישראל יעקב אלגאזי בעל 'שלמי צבורי' (ת"ם-תק"יז),¹²⁸ רבי חיים מרדכי מרגליות בעל 'שערי תשובה' (תק"ם-תק"ף)¹²⁹ ורבי יעקב חיים סופר בעל 'כף החיים' (תר"ל-תרצ"ט).¹³⁰

המתבלבל יקרא בלא טעמים

בפולין בימי רבי משה איסרליש הרמ"א (ר"ף-של"ב) לא היה ידוע המנהג לקרוא שמע בטעמים, ומחמת כן לא רצה הרמ"א לקבל זאת כהנהגה כללית, אלא ליחידים המוכשרים לכך, כפי שכתב בספרו 'דרכי משה': "לי נראה, דקשה לשנות המנהג בזה, כי הקריאה בטעמיה מפסיד הכוונה, כי אי אפשר למי שלא הרגיל עצמו בזה מעודו לכוין בנגון ובפירוש המלות כראוי. לכן הקורא כמנהגו לא הפסיד. אבל הרוצה להחמיר על עצמו, ויודע שיוכל לכוין בשתיחה, יחמיר ותבא עליו ברכה".¹³¹ רבי אברהם אבלי גומבינר בעל 'מגן אברהם' (שצ"ז-תמ"ג) הסכים

¹²⁵ שתי ידות, ויניציאה שע"ח, אצבע דרך החיים, דף קח ע"ב. אמנם העיר שם על בעיה אחת שהיתה קיימת בימיו, "שאינן מפסיקין בסוף פסוק כמו שעושה מי שקורא בתורה, ואין להם בזה על מה שיסמוכו, אדרבא יותר צריך להזהר להפסיק בסוף פסוק מבשום טעם אחר".
¹²⁶ שם המשך וכתב: "וכן ראוי להזהר בטרחה [=טפחא], והבלתי זהיר בה כשיגיע אל [במדבר יז, כת]: 'כל הקרב הקרב אל משכן ה' ימות', הוא מחרף; ובסוף פרשת ציצית [שם טו, מא]: 'אני ה' אלקיכם', יש במלת 'אני' טרחא, והנני מבאר למה אמר דוד [תהלים קטז, טז]: 'אנא ה' כי אני עבדך', וגומר, והנה באומרו 'אני עבדך' אינו שולל שלא יהיה גם איש אחר עבדו רק אני עבדך, וכבר ימצאו אחרים גם כן עבדיו, וכן [מלכים א, יט]: 'ולי אני עבדך [ולצדק הכהן ולבניהו בן יהוידע] ולשלמה עבדך לא קרא'. ולכן אם אתה אומר: 'אני ה' אלהיכם' בלא טרחא, משמע: אני ה' אלהיכם ואפשר שגם אחר יהיה אלקיכם, אבל כשאתה קורא 'אני בטעם טרחא, אז משמע אני ולא אחר... ואינו רחוק בעיני שלכתחילה סיים השם יתברך פסוק זה כך, כדי לרמוז ענין היחוד בסוף קריאת שמע, ונמצא המיוחד מסיים במה שהתחיל".

¹²⁷ שלייה, ענייני תפלה וקריאה בס"ת, דפי יוזעפאפף, ח"ג, דף יח טור ג.

¹²⁸ רי"י אלגאזי, שלמי ציבור, ירושלם תשנ"ח, עמ' רכח-רכט.

¹²⁹ שערי תשובה, או"ח סי' ס"א ס"ק י"ד.

¹³⁰ כף החיים, סי' ס"א ס"ק ס"ד.

¹³¹ דרכי משה, או"ח סי' ס"א ס"ק ח'.

לדעת הרמ"א, ובעקבותיו כתב כי מי שרוצה לדקדק ולקרוא בטעמים, מותר לו לעשות כן, "ובלבד שיכוון, כי הנגינה למי שלא הרגיל בה, מפסיד הכוונה"¹³². רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר) הביא את דעתם של הרמ"א והמג"א, ומצא בהם שתי נקודות. א. ההפסקים שדרוש לעשותם בין המילים בקריאת שמע, אינם בהכרח הטעמים עצמם, אף כי הטעמים בנויים על הפסקים אלה. לפיכך ניתן לעשות את ההפסקים הנחוצים גם ללא שימוש בטעמים. בכך חלוקים הם הרמ"א והמג"א על רבינו יונה, שדרש לקרוא את שמע דווקא בנגינת הטעמים. ב. הטעמים האמיתיים, הם טעמי המקרא, אינם מורגלים בקרב רוב הבריות, ולכן אין להם לקרוא את שמע עם הטעמים, כאשר זה פוגע ביכולתם לכוין בלב, שהכוונה מעכבת לדינא מחמת הציווי של 'על לבבך'¹³³. אולם בזה לא נחה דעת החת"ס, והוא העלה שאלה מהותיות על שיטת הרמ"א: "מיהו טעמא בעי, כיון דבאמת מבלבל הכוונה בקריאת שמע, מאי טעמא מקפידין בקריאת התורה על אותן הטעמים?". כדי להבין את החילוק בין קריאת שמע לקריאת התורה, דן החת"ס במהות הצורך בטעמי המקרא:

נראה לי דיש לשאול קושיא זו על עזרא הסופר, שקרא התורה והעמיד מתורגמן, כדאיתא בפרק קמא דמגילה¹³⁴ ובקרא¹³⁵, מפני שהעם לא הבינו לשון הקודש על כן הוצרך להעמיד תורגמן. ואם כן, כיון שהתרגום הבינו כולם, מאי טעמא לא קרא התרגום לבד? אלא על כרחך שאי אפשר לצאת ידי חובת קריאה אלא בלשון הקדש. אף על גב דאלו נאמרין בכל לשון¹³⁶, מסקינן פרק שני דמגילה¹³⁷ ובסוטה: "התורה בכל לשון, ופירוש 'התורה' על פי דרכו של רש"י, היינו פרשת זכור שהוא דאורייתא, או מקרא בכורים, והוא יוצא ידי חובת דאורייתא בכל לשון"¹³⁹.

¹³² מג"א סי' ס"א ס"ק י"ד.

¹³³ שו"ת חת"ס, ח"ו, סי' פ"ו, ד"ה אבל נ': "למדנו מזה ב' דברים: שאין ההפסק במקום שראוי להפסיק הוא נגינת הטעמים, דאם לא כן, במאי פליגי אתוספות רבינו יונה? ועוד, שמענו שהטעמים האמיתיים הן הן אלו הטעמים שאינם רגילים על לשוננו, ומשום הכי בקריאת שמע דבעי 'על לבבך', כוונת הלב, לא יטעום בטעמיה".

¹³⁴ מגילה ג ע"א. וכן נדרים לו ע"ב; ירושלמי מגילה פ"ד ה"א; בראשית רבה פרשה ל"ו אות ח'; ילקוט שמעוני, נחמיה, רמז תתרע"א; רמב"ם, ה' תפילה פי"ב ה"י.

¹³⁵ נחמיה ח, ח-ט.

¹³⁶ ברכות מ ע"ב; סוטה לב ע"א; שבועות לט ע"א.

¹³⁷ מגילה יז ע"ב.

¹³⁸ סוטה לג ע"א.

¹³⁹ ע"י תוס' מגילה יז ע"ב ד"ה כל התורה.

אבל לצאת ידי חובת תיקונו של משה רבינו ע"ה או עזרא לקרות בתורה, הוא דווקא בלשונה, כי אי אפשר לתרגם בשום אופן כל המכוון בפסוק, או לשום טעם כי הלשון מסוגל.

ומכל מקום כדי להבין העם גם כן, הוסיף עזרא ותיקן להעמיד תורגמן, לתרגם, על כל פנים, פנים אחד מכמה פנים בתורה, שהיה אותו הפירוש מקובל בידם הלכה למשה מסיני. ומימות משה עד עזרא היו קורין רק בלשון הקודש, כי היו מבינים. ולאחר שנתבלבלו לשונם בבבל, העמיד תורגמן, וקריאת לשון הקודש לא זזה ממקומה.¹⁴⁰

מניתוחו של החת"ס עולה, שקריאת התורה, מדינא דאורייתא, אפשר לקרוא בלי טעמים, כמו שאפשר לקרוא בתורה בכל לשון אם התרגום מבוסס על אחד הפירושים המקובלים מסיני. ברם, להלכה חייבים להקפיד על תקנתם של משה רבינו ועזרא הסופר, לקרוא בתורה רק בלשון הקודש. מובן מדברי החת"ס, שטעמי המקרא הם בכלל תקנת משה, כפי שכתב כלפי אותו פוקר אשר ביטל את קריאת התורה בטעמים:

אם יכחיש שלא נתנה נגינה כלל במסורת ממש רבינו ע"ה,¹⁴¹ ויעשה כמה ספרי קבלה¹⁴² פלסטר ומאמר חז"ל:¹⁴³ "אלו פסקי טעמים", וכו', אם כן הוי כמרים יד בגלוי פנים. והנה בשולחן ערוך סימן קמ"ב:¹⁴⁴ "אבל אם טעה בנגינת הטעם, אין מחזירין אותו, אבל גוערין בו". עד כאן לשונו. וכן העיד מהר"י איסרלין בכתבים סימן קפ"א,¹⁴⁵ וזה לשונו: "וכן ראיתי כמה פעמים לפני רבותי ושאר גדולים שטעו הקוראים בדקדוקי טעמים", וכו', אף על פי שגערו בו מכל מקום לא החזירוהו. עיין שם. ואם כן כמה תחת גערה בההיא גברא שמכחיש לגמרי... המלעיג על כל אלו... אמר: "מי שמע קול משה רבינו ע"ה באיזה ניגון ניגן זרקא?"... הנה, היום אומר כך, ומחר יאמר: "מי ראה משה רבינו ע"ה מניח תפילין על תמונה זו? ומי ראהו יושב בסוכה כזו? ומי שמע

¹⁴⁰ שו"ת חת"ס, ח"ו, סי' פ"ו, ד"ה אבל נ"י.

¹⁴¹ ע"י אנציקלופדיה תלמודית, כרך כ', ערך 'טעמים', עמ' תקצח-תקצט.

¹⁴² זוהר פי ויקהל, דף רה ע"ב. וע"י ספר הכוזרי, מאמר ב', סי' ע"א-פ'; שם, מאמר ג', סי' ל"א-ל"ה; סמ"ג, ל"ה, מצוה קנ"ה; ספר העיקרים, מאמר ג', פרק כ"ב; מהר"ל, תפארת ישראל, פרק ס"ו; חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ט' סעיף ו'.

¹⁴³ מגילה ג ע"א; נדרים לו ע"ב; ירושלמי מגילה פ"ד ה"א; בראשית רבה פרשה ל"ו אות ח'; ילקוט שמעוני, בראשית, רמז ס"ז; שם, נחמיה, רמז תתרע"א.

¹⁴⁴ רמ"א או"ח סי' קמ"ב סעיף א'.

¹⁴⁵ תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' קפ"א.

שתקע והריע בשופר בקולות אלו?“, עד שיאמר: “הא ליתא, והא ליתא”. אבל אנחנו על קבלת אבותינו נסמוך, שלא הנחילו לנו שקר חיו, והם שמעו הנשמע וראו הנראה, איש מפי איש, עד משה רבינו ע”ה... [עוד טען המלעיג]: “אם היה חקה כפרה אדומה, איך אנו משנים אותה כמה פעמים בשנה בראש השנה, ויום הכיפורים ובתשעה באב?”. ואני לא ידעתי שום שינוי, כי לעולם מנגנים זרקא כמשפטה וסגול כמשפטו, רק בתשעה באב מנמיך קולו כאבל המדבר, ובראש השנה ויום כיפור – כעומד נידון לפני המלך, ובמגילת אסתר – בניגון של לב שמח. ובספר יוסיף אומץ איתא, שהיה מקובל על כל מגילה מחמש מגילות ניגון אחר, אבל לעולם הנגינה נשארת במשפטה בלי שום שינוי, רק השינוי בהרמת קול, כמקובל לנו מאבות אבותינו.¹⁴⁶

מכלל דברי החת”ס עולה שטעמי המקרא הם מסורת ממשה רבינו, ומדאורייתא אין צריך לקרוא בתורה בטעמי המקרא ואף לא בלשון הקודש, והקורא בכל לשון יצא. אולם תקנת משה ועזרא היא שחייבים לקרוא בתורה בטעמי המקרא, ולכן מקפידים עליהם בקריאת התורה. לעומת זאת, בקריאת שמע אין תקנת משה ועזרא לקרוא בטעמי המקרא, ולכן מותר לקרוא בלעדיהם אם הטעמים גורמים לביבלול למי שאינו בקי בהם, אף כי ודאי יש מעלה בקריאת שמע ב’טעמים האמתיים’, כלשון החת”ס.

קריאת שמע בנגינה מוזיקאלית

המדרש הבליט את ההיבט המוזיקאלי של קריאת שמע: “ישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכיוון הדעת, בקול אחד בדעה וטעם אחד... בקול אחד, **בנעימה** אחת... שישראל קורין את שמע בפה אחד, בקול אחד, **בנעימה** אחת.”¹⁴⁷

חשיבות ה’נעימה’ מבוארת בדברי רבי אברהם סבע בעל ‘צרוור המור’ (-רס”ב): “בשעת הייחוד של קריאת שמע... צריך כל אדם לשמוח שמחה גדולה... ולהעביר מנגד עיניו כל עצב וכל דאגה ושמחות זה העולם, אלא לשמוח בה... וכן צריך **לנגן** בשעת קריאת שמע, שהיא שמחת העולם.”¹⁴⁸ הוי אומר, שבקריאת שמע דרושה הנגינה כדי לעורר שמחה בלב הקורא.

¹⁴⁶ שו”ת חת”ס, חיו, סי’ פ”ו, ד”ה ועוד לו.

¹⁴⁷ שיר השירים רבה, פרשה ח’ אות ט”ו.

¹⁴⁸ ר”א סבע, צרוור המור, דברים ו, ד. מהד’ בני ברק תש”ן, ח”ב, עמ’ רסא.

הצורך בנגינה לא תמיד נתפרש כהלכה. באי היווני הנודע, קורפו, מידי חג ומועד היו החזנים משוררים עם מקהלה את פרשיות שמע על פי נעימות מוזיקאליות מיוחדות. "בק"ק קורפו... נתפשט בקצת שלוחי דצבורא... באלה מועדי ה', לשורר הקריאת שמע בקולי קולות, שרי שוררים בקול הברת המוסיקה";¹⁴⁹ "נהגו החזנים בימים טובים לקרות הקריאת שמע בניגון המוזיקה בלי טעמים הכתובים בתורה, ומתחברים שלשה או ארבעה חזנים ומשוררים, אבל הציבור קורין כדרכן, וקודם שיסיימו החזנים פרשה ראשונה, נמנו וגמרו הציבור כל הקריאת שמע".¹⁵⁰

כאשר נשאל על כך רבי עזרא מלכי בעל 'עין משפט' (-תקכ"ח) ששימש כרב באי רודוס, אף הוא מקבוצת האיים היווניים, לא השתכנע שמנהג זה נוסד על פי גדולים, והורה להפסיק "לקרוא קריאת שמע בניגון המוסיקא", בטענה "דאם יש בו משום שיחה בטלה או בלבול וטירוף הדעת, שמתוך שהניגון הוא נעים ויפה – בעוד שהצבור אומרים קריאת שמע והש"ץ מנגנים, נותנים הציבור דעתם אל הניגון ומתבלבלים בקריאת שמע שאומרים ומתטרפים בה, בזה נראה דאין זה מנהג יפה".

את החילוק בין נגינה בקריאת שמע לבין נגינה בחלקים אחרים בתפילה כמנהג קהילות ימיו, הסביר בהרחבה:

נהי דאנן בדידן מנהגנו לנגן בינשמת' וביהמשיח [אלמים] ובישועת עניים' וכיוצא, הוא על סדר הזה, שהש"ץ והציבור אומרים 'נשמת' ו'יוצר' ביחד, וכשיבואו למקום הניגון – שותק הש"ץ ומניח שיגמרו הציבור עד מקום הניגון; ואז שותקים הציבור, ואחר כך מנגן הש"ץ לבדו, והם שומעין; ואחר שגומר הש"ץ הניגון, חוזרים ואומרים ביחד עד מקום הניגון האחר.

על זה הדרך הוא כל הניגונים שמנגן הש"ץ במקומינו. ובזה אין בו לא משום בלבול ולא טירוף הדעת ולא משום שיחה בטלה, שמקום שמנגנים בו אינו מגיע לשלושים תיבות והניגונין אינם ארוכים כל כך, זולת בקדיש וקדושה וברכות, יש בו אריכות קצת. וכיון שכולם שותקין ואחד מנגן, והמשיח ניכר שהוא משיח, כיון שכולם שותקים – אינו משיח.

ועוד, שהניגון במקומינו אינו כל כך ארוך בעליות ובירידות, ומפני כך אין הציבור קצים, אלא נותנים דעתם [על] הניגון היפה ואינם משיחים.

¹⁴⁹ שו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י'.

¹⁵⁰ שו"ת פאת נגב, סי' ב'. תודתי נתונה לידידי הרה"ג ר' שבתי רוט שליט"א, על השאלת ספר זה ואחרים, ועל שהיפנה את תשומת לבי לכמה מדברי האחרונים בפולמוס המוזיקה בק"ש של קהילת קורפו.

לדברי רבי עזרא מלכי נגינת קריאת שמע בקורפו, שונה היא ממנהגי הנגינה המקובלים: "במנהגא דנידון דידן, דכל הקהל קורין כדרכן, והש"צ מנגנים, ודאי דאיכא בלבול וטירוף הדעת, וכדכתיבנא. ואם מאריך בניגון כל הקריאת שמע, דיש בו אומנות וחכמה, ובהכרח שיש בו אריכות, אין הכי נמי דיש בו גם כן משום שיחה בטלה כדי לגמור את כולה, ודאי דמנהג כזה אינו מנהג יפה".

עם זאת ביקש להדגיש כי אין להתייחס בשלילה כלפי נגינה בתפילה, אדרבה זו מעולה מאוד:

ואמת הוא, דניגון המוסיקא יפה אף נעים, ושבחוהו רבנן. והכסף משנה בפ"ג מהלכות כלי המקדש כתב, שהמוסיקא היא שירת הלויים. מכל מקום לא מצינו שהלויים היו משוררים אלא במזמורי דוד וביהאזינו, היו משוררים בברכת כהנים, שכולם הם שירה ושבחים וזמירות לא-ל נורא, לא בקריאת שמע שהוא קבלת עול מלכות שמים ועול מצות, והצריכו רז"ל לאומרה ברתת ובזיע, אין צודק בה חכמת המוסיקה, אף שהיא מפוארה.

ולחכמה זו היא צודק שתהיה בינשמת, שהוא הלל ושבחה, ולחלקה לכמה פרקים, שיאמרו הציבור פרק אחד וישתקו, ואחר כך ינגנו הש"ץ אותו פרק, וכן על זה הדרך עד גומרו. ובזה אין בו לא משום שיחה בטלה ולא טירוף הדעת. ואם יש בו משום טורח ציבור, לא הקפידו ישראל על כך ברוב העולם.

אף שלדעתו אין המנהג נכון, האריך בעל 'עין משפט' בהבאת ראיות שאם ביטולו יגרום למריבות ושנאה, עדיף להמשיך בו, כי המחלוקת חמורה היא מכל קלקול היוצא ממוסיקה בקריאת שמע.¹⁵¹

רבי דוד פארדו בעל 'חסדי דוד' (תע"ח-תק"ן) הביע התנגדות נמרצת ביותר לקיומו. הוא מסר כי נגינה מוזיקאלית זו היא "נגד רצון רוב הקהילות קדושות, דבר שנאסר במנין מקדם קדמתא ממארי דאתרא... באים לשנות את תפקידם בין הפרקים, דהיינו במועדי רגל". חמשה נימוקים נגד הנגינה ממין זה מנה ר"ד פארדו: א. החזן והמשוררים אינם יכולים לכוין את כוונות המילים של שמע, כאשר הם נותנים את הדעת על ביצוע מורכב של שירת מקהלה. ב. בשירה ממין זה אי אפשר להקפיד על הרווחים בין המילים ובדקדוק הגייתם, כפי שנקבע בהלכה. ג. שירת המקהלה המיוחדת לקריאת שמע בימים טובים, מבלבלת את רוב הציבור שמנסה לקרוא את שמע כדרכו בשאר ימות השנה. ד. חלק מהציבור שמחמת נטיות מוזיקאליות נמשך להאזין לשירת המקהלה, עשוי להפסיק או

¹⁵¹ שו"ת עין משפט, או"ח, סי' א'.

לשהות מקריאת שמע בשלימות, מתוך ההנאה שגורמת יופיה של הנגינה ומתוך התשוקה לא להפסיד משהו מביצועי המקהלה. ה. אין זה מנהג מקובל מקדם לשורר בקריאת שמע.¹⁵²

לדבריו ההיתר לשירה המוזיקאלית בקורפו שיצא מרבני ירושלים וסאלוניקי, ניתן "על פי הצעת השאלה שנשאלה לפנייהם, דהיינו שיש מנהג פשוט בעיר מעולם

¹⁵² כך כתב בשו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י"א: "[א.] פשיטא ואנן סהדי דלא מצוי מכווני, וכל שכן בקולי קולות המוסיקה בחברותא כלפי שמיא, נמשכין בשיר, זה ישפיל זה ירים, זה מושך אצלו וזה מושך אצלו, והשי"צ אף הוא מתכוין לגמור את השם, או פועל או מלה, כנגד סיעת מרחמוהי, שלא לנטות מני דרך פרקי שירה, כנהוג, בהא ודאי מאן חשיב ומאן ספין ומאן רקיע לתפוס החבל בב' ראשים, ולכוין תרתי דסתרן אהדדי: חדא, בפירוש המילות; ועוד אחרת, לקנות במשיכה קול לו, קול אליו, וענתה השירה, שלא תצא מן השורה, פה אל פה, קול אחד, הא ודאי לא אמרה אדם מעולם, וכולי עלמא מודו דבכהאי גוונא... בילה מעכבת בו מלכוין את לבו לשמים.

"[ב.] בר מן דין, מעיקרא דדינא אתינא עלה, דהכי איתא בפרק 'היה קורא': 'הקורא את שמע צריך לזהר לתת ריוח בין הדבקים', בין כל ב' אותיות הדומות, כגון 'בכל לבבך', 'הכנף פתיל', כו'. וכן פסק הרמב"ם בפרק ב' [מה' קריאת שמע ה"ח: 'צריך לדקדק', כו', 'כיצד ידקדק? ישמור שלא ירפה החזק ולא יחזיק הרפה ולא יניח הנד ולא יניד הנח', כו'. עיין שם. ומי זה האיש שיוכל לשמור כל הדקדוקים האלה כנגן המנגן בקול הברת המוסיקה? הא ודאי ליתא.

"[ג.] עוד זאת רעה חולה, כי לא כל הצבור שוו בשיעוריהן להיות יוצאים בשיר, אדרבא רובא דרובא דצבור כמעשהו בחול כך מעשהו בשבת ויום טוב קרוא מקרא בטעם לשבח על פי התורה, ואינם רוצים לשנות את הידוע דרך כבושה לרבים, זולת מעוטא דמעוטא... לפרוש להם מן הציבור, ואין ספק שהללו פושעיים על ראשי עם קודש לבטל כונתם, כי הקולות יחדלון דעת האנשים שנועם הקול מושך עצמו ואחרים עמו, ואתו למטרד צבורא...

"[ד.] לא זו אף זו, דקרוב לודאי דכמה אינשי מגו צבורא, המתענגים בשמיעת קול רנה, יפסיקו או לפחות יהיו באמצע, דמינס אניסי מכח הטבעי לתת לבם לאותו הניגון, ודילמא יהוה כדי לגמור את כלה, ומכנסים ראשם בין ההרים הגדולים אי צריך לחזור לראש... והא לא דמיא לקדיש או קדושה או 'ברכו' שמנגן ש"צ, דההוא ודאי יאה ויאה, ועל זה נאמר [תהלים לג, א]: 'רנו צדיקים בה'', והלויים במקדש יוכיחו. מיהו היינו דוקא בדבר המסור להם לבדם, והציבור אין להם אלא לשתוק ולשמוע, בהא ודאי מצו מכווני, אבל בכהאי גוונא, שהוא דבר המסור לרבים, דהכל חייבים בקריאתה ואין הכל בקיאים לשורר ולהתנהל לאטם לרגל המזמרים, בודאי דאיכא למיחש להפסיד הכוונה.

"[ה.] ואי מכח מנהג אתו עלה, כבר האריכו למענייתם הרבנים המובהקים, כהני ה', אילין אינון נטורי קרתא, להוכיח במישור דהא לא הוי מעיקרא מנהגא כלל. חדא, דמעולם לא היה זה מנהג קבוע בעיר, אלא אדרבא מעוטא הוא דהו נהיגי הכי, ואינהו נמי כבר אבדה חזקתם, מאחר שהרב המנוח מוהרמ"ש ויואנטי זלה"ה, מאריה דאתרא, בשבתו על כסא ממלכתו א"ב, הוא ביטל ועקר את המנהג לגמרי מכל החי בכחו הגדול כל ימי חייו, הנה כי כן אף כי אחרי מותו חזר וניער בקצת חזני מתא המנהג הקדום כשי"ר נפוח, לא משגחינן בהו לגבי רובא, ולית שמיה מנהגא. ואפילו היה מנהג קבוע מימי עולם ומשנים קדמוניות, לא אתמר בכי הא: 'מנהג מבטל הלכה', כמבואר כל זה בארוכה בפרטי המנהגים בפוסקים קמאי ובתראיי".

לקרות קריאת שמע בנועם קול במועדי ה"י, אולם השליח לא הציג בפני הרבנים הללו את השאלה בצורה הנכונה, בכך שלא תיאר את סגנון השירה הזה במדויק, ואף הציג זאת כמנהג שהיה נהוג תמיד: "לא פרטיה לשפוותיה מה השירה הזאת ומה טעם יש בה... ותו, שאין זה מנהג פשוט אלא איפכא".¹⁵³

עמדה פחות נחרצת מזו של ר"ד פארדו, הציג רבי נסים גבאי מקושטא בעל 'פאת נגבי' (-תק"ך-). הוא דחה חלק מטענות האוסרים אך קיבל חלק אחר. שלושה נימוקים להיתר העלה: א. אין חיוב מוחלט לקרוא את שמע בטעמי המקרא. ב. אין הוכחה שהניגון מבלבל את הכוונה. ג. על ידי הניגון הממושך ניתן להקפיד על רווחים בין התיבות של שמע. אולם בעל 'פאת נגבי' קיבל שני נימוקי איסור: א. שירת החזן והמקהלה מושכת את לב הציבור, ומחמת בילבול זה עשויים השומעים לדלג מפסוק לפסוק. ב. היות והציבור מסיים את קריאת שמע זמן רב לפני המשוררים, יבואו עמי הארצות לידי שיחה בטלה.¹⁵⁴ הפולמוס שפרץ בין המצדדים במוזיקה בקריאת שמע לבין השוללים אותה, הניב קונטרס מיוחד בשם 'קריית שמע' שיצא לאור בקושטא בשנת תקט"ו. את התפתחות הפרשה כפי שהיא נסקרה בקונטרס הזה, סיכם רבי דניאל טירני בעל 'עקרי הד"ט' (-תק"ס-):

שם הובאו דברי חכמי קורפו שנחלקו לבי' כתות, ששם היה המעשה, שמקדם היו קורים קריאת שמע בחגים ובמועדים בנגון ונעימה, ואחר כך לאיזה סיבה לא נגנו, והיו רוצים להתמיד כך מחמת השיחה בטלה של רבים מעמי הארץ, ועוד מטעמים אחרים, שיש להקפיד שלא לנגן ולקלקל התיבות והענינים באמירת קריאת שמע.

ואחרים כנגדן, וזקן בחכמה ושנים בראשם, דנו לזכות מנהג הקדום, ושאין לבטלו, והביא ראיות לזה. והרב הגדול מהר"י הלוי משאלוניקי, פסק כזקן המוסמך הרב אליעזר די מורדו, והסכימו עמו רבני עיר הקודש ירושלים... גם הרב בינונישטו גאטיניו משאלוניקי החזיק על ידם... והדר דינא, דמנהג קורפו גם כן יש לקיים אף דיפוק מיניה חורבא. גם מהר"י חזק מפאדובה הסכים לזה, ואחרים עמו.

ובהודע אחר כך, בשנת תקי"ד, לחכמי ויניציאה תוכן המעשה שלא כהצעתו הראשונה, ושהאמת היה שנתבטל הניגון ממארי דאתרא כמה שנים ואחר כך היו רוצים לחזור למנהגם הראשון, ובשביל כך נהפך הדבר שאין להם זכרון לאמרו בניגון, שכבר קבלו עליהם שלא לנגן, ופשיטא להו שגם המורים שהורו מתחלה לכבוד הניגון יודו ויאמרו דמעכשו

¹⁵³ שו"ת מכתם לדוד, או"ח, סי' י'.

¹⁵⁴ שו"ת פאת נגב, סי' ב'.

ואילך יש לקיים המנהג שלא לנגן. עיין שם דבריהם, ודברי הר"י רומאניו מורה צדק בפייסארו, ודברי הרב חיים ולטירא והרב דוד פארדו. והוסיף הרב גאטיניו הנזכר שנית ידו, ועמו ח' נסיכי אדם רבני עיר שאלוניקי, והשיבו על דברי חכמי ויניציאה והנלוים אתם, כנזכר, ושאין הדבר כן דנפיק מיניה קלקול, וכאשר העידו אנשי אמונה חכמי אמת שעברו דרך ארצם שאין בנגונם הפסד התיבות והענין כלל. והסכימו עמהם רבני צפת, וטבריא רודיס ורושיד, ויצא בדימוס קריאת שמע בניגון.¹⁵⁵

הדיה של פרשת המוזיקה של קהילת קורפו בקריאת שמע, נשמעו עוד כעבור שנים רבות וחכמי תורכיה ואיטליה דנו בה גם לאחר שוך המחלוקת.¹⁵⁶ זמרת כל פרשות שמע לא חדרה לארצות אשכנז, אבל בתקופה בה נהגו כן בקורפו, צצו באשכנז ידיעות על תופעה דומה אך מוגבלת. בשנת תע"ד פירסם המלומד הגרמני יעקב יוהאן שודט ספר על חיי היהודים ובו הזכיר היאך בקריאת 'שמע ישראל' הם מסוגלים למשוך את המילה 'אחד' על ידי שירה, חצי שעה ואפילו שעה שלמה.¹⁵⁷ לפי התיאור שלו הוגבלה הזמרה לפסוק הראשון, ולא הושמעה בהמשך קריאת הפרשיות.

באותן השנים הרים רבי יוסף שטאטהאגן בעל 'דברי זכרון' (תס"ה) את קולו נגד חזנים אלה באשכנז שביקשו לשורר את הפסוק הראשון של שמע: "מעמידן חזנים חסרי מדע... וישירו בדרכיהם דרך שיר וזמרה, ויבלבלו ויחלקו התיבות במוצאיהן, כי אינם יודעים לא חכמת הניגון ולא חכמת הדקדוק... ואציג רק לדמיון להבין הדבר. חכמינו ז"ל אמרו, שבפסוק הראשון של קריאת שמע צריך להאריך ב'אחד',¹⁵⁸ ולא ב'אליף', שלא יהא נראה כאומר: 'אי חד',¹⁵⁹ ולא חטוף בחי"ת וכו'. ידידי, גשו נא ונשקיפה בעין השכל, אם בפסוק זה נשיר שירה חדשה, כמו שמקרוב באו, ובאים יום ויום, ובלי שנהיה בקיאים בחכמת הניגון, איך נשיר את שיר ה' איך יקלקל השיר את הקריאות עם הכוונות? איך יחתוף ויחטף את החי"ת בחתת ושבר?... נרננה לה' אלדים כפי מנהג קדמונינו, בהזמן הקבוע...

¹⁵⁵ עיקרי הדי"ט, או"ח, סי' ד' אות ה'.

¹⁵⁶ עיי' שו"ת לב חיים, ח"ב, או"ח, סי' ט', דף ח טור א; שם, דף ט טור ב; תשובת ר"ח ניפי, נדפסה עיי' מ' בניהו, אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' שז.

¹⁵⁷ J. J. Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten, Frankfurt a. M. 1714, in: E. Frisch, Von der Franckfurter Juden Vergangenheit, Berlin 1934, p. 53

¹⁵⁸ ברכות יג ע"ב; שו"ע או"ח סי' ס"א סעיף ו'.

¹⁵⁹ רמב"ם ה' קריאת שמע, פ"ב ה"ט; מחזור ויטרי, סי' י"ב; ספר על הכל, סי' ב'.

לשיר, והוא כשאומרים 'הודו' ו'אנא', כנזכר, או פיוטים, כפי שקבעו לנו קדמונינו ז"ל, וזולת זה לא נשמע קולם בשיר וזמרה ורנן.¹⁶⁰ השירה של הפסוק הראשון, לא נידונה בספרי חכמי אשכנז, ומשתיקתם של המקורות נראה שזו היתה תופעה מוגבלת בזמן ובמקום, ולא נפוצה בקהילות ישראל ובודאי לא נשתמרה לדורות.

ארץ ישראל

עד כה סקרנו את דעות רבותינו בענין טעמי המקרא בקריאת שמע. להלן נראה כיצד נהגו בפועל בתפוצות ישראל.

משמעות דברי חז"ל היא שבימי קדם היו קוראים את שמע בטעמי המקרא. אמוראי ארץ ישראל דיברו מפורשות על כך שקריאת שמע נעשית ביטעם ובינעמיה.¹⁶¹ לדעת רבינו יונה מגירונדי (-ה' כ"ד)¹⁶² רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג),¹⁶³ קריאת שמע בטעמיה היתה המנהג הכללי בימי חז"ל, מלבד 'אנשי יריחו' שלפי האמור בבבליה היו 'כורכין את שמע'.¹⁶⁴ כעבור דורות רבים, חזרו גדולי המקובלים בצפת, רבי יצחק לוריא האריז"ל (רצ"ד-של"ב) ותלמידיו, ועוררו על חשיבות נגינת טעמי המקרא בכל פסוק שהוא ובודאי בקריאת שמע.¹⁶⁵ רבי מנחם די-לונזאנו בעל 'שתי ידות' (-שפ"ה) שחי בתורכיה, איטליה וארץ ישראל העיד כי "המנהג **ברוב הקהלות** לקרות קריאת שמע בטעמים הכתובים בתורה".¹⁶⁶

על חשיבות טעמי המקרא בקריאת שמע, כתבו רבי ישעיה הלוי הורוויץ בעל 'שני לוחות הברית' השל"ה (ש"ך-ש"ץ), בחיבורו הגדול 'שני לוחות הברית' אותו השלים בארץ ישראל,¹⁶⁷ ואב"ד ירושלים רבי ישראל יעקב אלגאזי בעל 'שלמי צבור' (ת"ס-תק"יז).¹⁶⁸

מאוחר יותר במסעות ר' משה פוריית מתואר מנהג הספרדים בירושלים: "קריאת שמע קורא החזן בקול, בטעמי המקרא".¹⁶⁹ כך מסר רבי שם טוב גאגין

¹⁶⁰ דברי זכרון, ח"א, אמשטרדם תס"ה, דף לג טור ג.

¹⁶¹ ראה להלן פרק 'הרמת קול בקריאת שמע' תת-פרק 'ארץ ישראל'.

¹⁶² רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דפוס ווילנא, ח ע"ב ד"ה (רבא) [רבי יהודה].

¹⁶³ טור או"ח ס"י ס"א סעיף כ"ד.

¹⁶⁴ פסחים נו ע"א.

¹⁶⁵ ראה לעיל תת-פרק 'הקפדת המקובלים על טעמי המקרא'.

¹⁶⁶ שתי ידות, ויניציאה שע"ח, אצבע דרך החיים, דף קח ע"ב.

¹⁶⁷ של"ה, ענייני תפלה וקריאה בס"ת, דפי יוזעפאפף, ח"ג, דף יח טור ג.

¹⁶⁸ רי"י אלגאזי, שלמי ציבור, ירושלים תשנ"ח, עמ' רכח-רכט.

¹⁶⁹ מובא אצל רי"י גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' שצח.

בעל 'כתר שם טוב' (תרמ"ה-תשי"ד), כי "מנהג... ארץ ישראל... לומר קריאת שמע בקול רם בדקדוקיה ובטעמיה"¹⁷⁰.

ספרד

קריאת שמע בטעמיה היתה מקובלת בקהילות ספרד בימי רבותינו הראשונים, והעיד על כך רבינו יונה מגירונדי (-ה' כ"ד): "שמע... קורין אותה בנחת, עם הטעמים שלה, כמו שאנו נוהגין היום"¹⁷¹.

רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' (רמ"ח-של"ה), שחי בדור מגורשי ספרד, לא הכיר בנעוריו את המנהג לקרוא את שמע בטעמי המקרא. הוא ראה זאת כהנהגה חדשה של חזנים, כפי שכתב: "לא ראינו ולא שמענו שום מקום, שנוהגים לקרותה בטעמיה הכתובים בתורה, אלא שעכשיו מקרוב נהגו קצת חזנים לקרותה בטעמיה הכתובים בתורה, וכן ראוי לנהוג מאחר שרבינו [הטור] מפרש כן"¹⁷². יתכן שנשכח המנהג בספרד מאז ימות רבינו יונה ועד לימות ה'בית יוסף', וזאת מחמת שברוב קהילות ספרד נהגו לקרוא את שמע בלחש,¹⁷³ ולא ניתנה לצופה היכולת להבחין באיזו מידה מקפיד כל יחיד על הקריאה בטעמים. הלא אף אותם בני ספרד שהקפידו על מקרא הטעמים, לא השמיעו באוזני הציבור. מצב כזה מקשה את פירסום קיומו של המנהג ומיקל על שיכחתו ודעיכתו.

אותם חזנים שבימי ה'בית יוסף' החלו בפומבי לקרוא את שמע בטעמים, חזרו לנהוג כמנהג אותן קהילות ספרד עליהן העיד רבינו יונה, ובכך פירסמו חזנים אלה את הנהגת הקריאה בטעמים. למעשה כך הורה ה'בית יוסף' להלכה בשולחן ערוך: "צריך לקרות קריאת שמע בטעמים כמו שהם בתורה"¹⁷⁴.

רבי שם טוב גאגין בעל 'כתר שם טוב' (תרמ"ה-תשי"ד) העיד כי המנהג הזה קיים ברוב תפוצות הספרדים: "מנהג לונדון וארץ ישראל וסוריא תוגרמא מצרים, לומר קריאת שמע... בדקדוקיה ובטעמיה"¹⁷⁵. לכן בכל הסדורים הספרדיים נדפסה קריאת שמע עם טעמי המקרא, ובכמה מסידורי הספרדים הידועים כמו 'תפלת ישרים'¹⁷⁶ או 'תפלת ירושלים'¹⁷⁷ אף נאמר במפורש כי "יקרא קריאת שמע בטעמים".

¹⁷⁰ כתר שם טוב, ח"א, קיידאן תרצ"ד, עמ' נ.

¹⁷¹ רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דפוס ווילנא, ח ע"ב ד"ה אומרים.

¹⁷² בית יוסף, או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

¹⁷³ ראה להלן פרק 'הרמת קול בקריאת שמע' תת-פרק 'ספרד'.

¹⁷⁴ שו"ע או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

¹⁷⁵ כתר שם טוב, ח"א, קיידאן תרצ"ד, עמ' נ.

¹⁷⁶ סדור תפלת ישרים, בנוסח המתוקן כסדר הגאון ר' יוסף חיים בעל 'בן איש חי', עמ' פג.

¹⁷⁷ סדור תפלת ירושלים, כמנהג קהל קדוש ספרדים ואגפיה, ירושלים תשי"ז, עמ' עה.

בדורנו כתב אחד מרבני הספרדים, כי "יש קהלות שנהגו בשבתות וימים טובים לקרוא קריאת שמע כל הצבור יחד בקול רם בטעמיה ודקדוקיה, ומנהג יפה הוא".¹⁷⁸ והיה מי שהעיר כי אצל הספרדים "בשבת ויום טוב יש חזנים המסלסלים ומאריכים בטעמים מסוימים וחוטפים כמה תיבות שטעמיהם מוליכים, ואין ראוי לעשות כן, לא בקריאת התורה ומכל שכן לא בקריאת שמע שצריכה כוונה".¹⁷⁹

בארצות הבלקן ואיי יוון נהגו לקרוא את שמע בטעמים המיוחדים לקריאה של אותו יום, כפי שמסר רבי עזרא מלכי בעל 'עין משפט' (-תקכ"ח): "בקריאת שמע... בט' באב, במקומינו, משנין קולא לקול האיכה, ויש מקומות שבפסח משנים קולא לקול השיר השירים... אומרים אותה בטעמיה ובדקדוקיה גם לפי ההוא קול שמשנין בה. וכמו הנביאים שיש לו קול אחר בקריאתו ואומרים אותו בטעמין, הכי נמי הקריאת שמע בקול ט' באב או בקול שיר השירים אומרים אותה בטעמיה ובדיקדוקיה".¹⁸⁰

תימן

בני תימן קוראים את שמע בנעימה אך לא בטעמי המקרא, כפי שכתוב באחד הסיפורים של עדת ה'בלדים': "המנהג שאין מדקדקין לקרותה בטעמיה, רק כשאר הזמירות".¹⁸¹ כך ידוע גם בקרב עדת ה'שאמים', כי ב'מנהג יהודי תימן... הקריאה איננה בנעימת הטעמים כקריאתם בתורה, אבל בהטעמה ובפיסוק, כמעט כפיסוק הטעמים... ואף על פי שבשולחן ערוך כתוב לקראה בטעמים כמו שהם בתורה, מכל מקום נשארה הקריאה בפיהם של יהודי תימן בהטעמה ולא בטעמיה ממש".¹⁸² יש מחכמי תימן שנימקו את אי הקפדתם על הטעמים בכך שלא היו סידורים ביד בני תימן ומפני שאמרו חכמים:¹⁸³ "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם על פה", היו קורין את שמע דרך תפילה שלא לעבור על דבריהם.¹⁸⁴ אולם יש הסבורים שההטעמה התימנית בקריאת שמע, נשתלשלה בשיבוש מטעמי המקרא התימניים. כך טען בזמנו רבי דוד משרקי-מזרחי בעל 'שתילי זתים' (-תקל"א): "במדינות אלו אומר אני שבודאי מנהג קדמון לקראה בטעמיה,

¹⁷⁸ רח"ד הלוי, מקור חיים השלם, ח"א, עמ' 205.

¹⁷⁹ היכל עבודת השם, ח"א, בני ברק [תשמ"א], עמ' קסז.

¹⁸⁰ שו"ת עין משפט, או"ח, סי' א'.

¹⁸¹ ר"נ אלשיך, תכלאל תורת אבות, כמנהג ק"ק תימן נוסח בלדי, ח"א, בני ברק תשנ"ו, עמ' לב.

¹⁸² היכל עבודת השם, ח"א, בני ברק [תשמ"א], עמ' קסז.

¹⁸³ גיטין ס ע"ב.

¹⁸⁴ תשובת רבי יחיא בדיחי כפי שהובאה בהערות 'שולי המעיל' לספרו של מהר"ץ, מעיל קטן, מהד' בני ברק תשנ"ח, עמ' קעז.

ואם תדקדק אחר ניגון ההמון בקריאתה תמצא כדברי, אלא שנשתבשה הקריאה מבלי משים על לב, ודוק אם תרצה האמת¹⁸⁵.

על השונה בין שתי הקריאות עמד רבי שלום (סאלס) יצחק הלוי בעל 'דברי חכמים' (תר"ן-תשל"ג): "הבדל רב יש בין קריאת שמע בספר תורה לבין קריאתה בצבור בשעת תפלה. (יש הרבה מנהגים בקריאתה בתפלה). קריאתה בספר תורה – מדגישים טעמיה באופן ברור, כמו אתנחתה (אצלינו), זרקא, וסוף פסוק, וכדומה, כיתר כל קריאה בתורה בספר תורה. ולא שמעתי מי שקורא קריאת שמע בתפלה בטעמיה, כמו שקורין אותה בספר תורה בדיוק. ואפילו אלה שקורין אותה בקול אחד מתחלתה ועד סופה, במתון ובהטעמה, אמנם לא בטעמיה כקריאתה בספר תורה, ואף אם תשמע שמדגישים איזה טעם שהוא, לאו בדיוק ממש כמו שקורין אותה בספר תורה¹⁸⁶."

פולין

פריחתה של היהדות בפולין החלה רק סמוך לימי רבי משה איסרליש הרמ"א (ר"ף-של"ב). בתקופתו נהגו המדקדקים לקרוא שמע בטעמים ולא הציבור הרחב. על דברי ה'בית יוסף': "צריך לקרות קריאת שמע בטעמים כמו שהם בתורה", העיר הרמ"א: "אבל לא נהגו כן במדינות אלו, ומכל מקום המדקדקים מחמירים בכך¹⁸⁷". לאור העובדה שרוב המתפללים אינם מורגלים בקריאה בטעמים, סבר הרמ"א, "דקשה לשנות המנהג בזה... כי אי אפשר למי שלא הרגיל עצמו בזה מעודו לכוין בנגון ובפירוש המלות כראוי¹⁸⁸". רבי אברהם אבלי גומבינר בעל 'מגן אברהם' (שצ"ז-תמ"ג) הסכים לדעת הרמ"א, ובעקבותיו כתב כי מי שרוצה לדקדק ולקרוא בטעמים, מותר לו לעשות כן, "ובלבד שיכוון, כי הנגינה למי שלא הרגיל בה, מפסיד הכוונה¹⁸⁹".

מאידיך כתב רבי דוד הלוי בעל 'טורי זהב' הט"ז (שמ"ו-תכ"ז) על פי כתבי מהר"ח ויטאל: "כל פסוק שאומר, יאמר אותו בניגון קורא בתורה¹⁹⁰". ועל דברי הרמ"א שהמדקדקים מחמירים לקרוא קריאת שמע בטעמיה העיר רבי יוסף תאומים בעל 'פרי מגדים' (תפ"ז-תקנ"ב): "ועכשיו נדפס בסידורים הנגינה¹⁹¹", בתור רמז לכך שבזכות מדפיסי הסידורים האפשרות לקרוא בנגינת הטעמים

¹⁸⁵ שתילי זתים, או"ח סי' ס"א ס"ק כ"ז.

¹⁸⁶ שו"ת דברי חכמים, או"ח, סי' ח'.

¹⁸⁷ שו"ע או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

¹⁸⁸ דרכי משה, או"ח סי' ס"א ס"ק ח'.

¹⁸⁹ מג"א סי' ס"א ס"ק י"ד.

¹⁹⁰ ט"ז או"ח קכ"ז ס"ק ד'.

¹⁹¹ פרי מגדים, אשל אברהם, סי' ס"א ס"ק י"ד.

פתוחה לכל, אף כי היא לא נוצלה על ידי רוב הציבור, כפי שעולה מדברי רבי יעקב מליסא בעל 'נתיבות המשפט' ו'דרך החיים' (תק"ל-תקצ"ב): "צריך לקרות קריאת שמע בטעמים כמו שהם בתורה, ולא נהגו בזה רק המדקדקים".¹⁹² גם בחוגי החסידים לא הורגלו לקרוא בטעמים, למרות ההכרה בחשיבותם, כפי שכתב תלמידו של ה'נועם אלימלך', רבי אהרן ב"ר צבי הכהן אב"ד זליחוב ובולגריי בעל 'אור הגנוז לצדיקים' (-תק"ן-): "בכל מקום שנוכרים באיזה תפלות ושבחים פסוקי תנ"ך, צריך לקרותן בטעמים, ואפילו כשלומד תנ"ך, וביותר צריך ליהרר בזה בקריאת שמע. אך כתבו הפוסקים שמי שלא הורגל בהם מבטל כוונתו בזה, לזה השמטתיה מהדפוס, ובעל נפש יחוש לעצמו וירגיל עצמו שיהיו שגורים בפיו".¹⁹³

רבי מנחם מנדל חיים לנדא מטשכנוב בעל 'צלותא דאברהם' (תרכ"ב-תרצ"ה) הסביר כי זקנו רבי אברהם לנדא מטשכנוב (תקמ"ט-תרל"ה) נמנע מלקרוא קריאת שמע בטעמים, כי "לא רצה רבינו זקני זצ"ל לשנות מהמנהג, ועוד כדי שלא ילמדו ממנו גם אחרים שאינן יכולין לכוון בשתייהן כראוי".¹⁹⁴ ברם היו אדמו"רים אחדים בשולשלת רוז'ין שהידרו לקרוא קריאת שמע בטעמים.¹⁹⁵

ליטא

יהדות ליטא מתחילתה היתה אחוזה ודבוקה בפולין, ומנהגיה בראשית ימיה היו זהים כמעט בכל. כך גם בענין טעמי המקרא בקריאת שמע. רבי שלמה זלמן מירקש ממיר בעל 'שלחן שלמה' (-תקל"ה) כתב בדרכו של הרמ"א וסיעתו: "טוב לקרות קריאת שמע בטעמים כמו שהם בתורה, ובלבד שיכוין, כי הנגינה למי שלא הורגל בה מפסיד הכוונה".¹⁹⁶

כך כתב גם רבי שניאור זלמן מליאדי בעל ה'תניא' (תק"ו-תקע"ג): "יש מי שאומר שצריך לקרות קריאת שמע בטעמים כמו שהם בתורה, וראוי לחוש לדבריו, אבל לא נהגו כן במדינות אלו, וקשה לשנות המנהג בזה, כי הקריאה בטעמים מפסדת הכוונה למי שלא הורגל בה מעודו לכווין בנגינה ובפירוש המלות

¹⁹² ר"י מליסא, דרך החיים על סדור תפילה, 'דינים בין אהבה לשמע'.

¹⁹³ סדר תפלה ישרה וכתר נהורא השלם, תרפ"ט, עמ' 68-69.

¹⁹⁴ סדר תפלה צלותא דאברהם, ח"א, תל אביב תשכ"ג, עמ' רסב.

¹⁹⁵ סדור רא"י סלמון (עורך), מאסף על ענייני הכנסת ספר תורה – תורת אמת, בני ברק תשס"א, עמ' 134.

¹⁹⁶ שלחן שלמה, ס"י ס"א סעיף י"ד.

כראוי. אבל הרוצה להחמיר על עצמו, ויודע שיוכל לכוין בשתייהן, יחמיר ותבוא עליו הברכה".¹⁹⁷

ניסוח זה מופיע שוב אצל רבי יחיאל מיכל עפשטיין בעל 'ערוך השלחן' (תקצ"ט-תרס"ח): "צריך לקרות קריאת שמע בהטעמים כמו שקורין בתורה, אבל לא נהגו כן במדינות אלו. ונראה הטעם, משום דהרבה אנשים כשיקראו בטעמים יתבלבלו ולא יבינו פירוש המלות, דהנגינה למי שלא הורגל בה – מפסיד הכונה. ומכל מקום המדקדקים מחמירים בכך, ובלבד שיכוונו גם בפירוש המלות".¹⁹⁸

מנהגו של רבי אברהם ישעיהו קרליץ בעל 'חזון איש' (תרל"ט-תשי"ד) היה לקרוא קריאת שמע "במתינות מלה במלה בדקדוק התיבות ובהתבוננות ובדביקות, ובלי הטעמים".¹⁹⁹ גם גיסו רבי יעקב ישראל קניבסקי בעל 'קהילות יעקב' (תרס"א-תשמ"ה) נהג כמותו לקרוא קריאת שמע בלי הטעמים.²⁰⁰ יוצא דופן בליטא היה רבי ירוחם יהודה ליב ליב פרלמן הגדול ממינסק (תקצ"ה-תרנ"ו), עליו נמסר כי "קריאת שמע היה קורא... בנגינת הטעמים".²⁰¹

אשכנז

חסידי אשכנז העלו על נס את קריאתם הנכונה של פסוקי המקרא בטעמיהם המקובלים. רבי יהודה החסיד בעל 'ספר חסידים' (ד' תתקע"ז) ציין את חשיבות ה"קורא את הטעמים בנעימותו ובטעמותיו", בניגוד לאותם 'לצים' שקוראים את פסוקי התורה במרוצה "אז אינם קוראים במזמורי הטעמים".²⁰² כך בפסוקי המקרא בכלל. בקריאת שמע בפרט, צידד רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג) בשיטה ש"צריך לקרותה בטעמיה כמו שהם בתורה".²⁰³ ידיעת הטעמים היתה רווחת מאוד באשכנז, וידוע מתקופתו של רבי יעקב מולין הלוי מהרי"ל (-קפ"ז) כי כבר מגיל צעיר ב'חדר' היו "מנגנין הנערים הטעמים כשלומדים".²⁰⁴

¹⁹⁷ שו"ע הגרש"ז, או"ח סי' ס"א סעיף כ"ג.

¹⁹⁸ ערוך השלחן, סי' ס"א סעיף י"י.

¹⁹⁹ ר"א הורביץ, ארחות רבנו, ח"ג, בני ברק תשנ"ו, עמ' רד.

²⁰⁰ שם.

²⁰¹ ר"מ הילפרין, 'הגדול' ממינסק – ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 156.

²⁰² ספר חסידים, סי' קמ"ז.

²⁰³ טור או"ח סי' ס"א סעיף כ"ד.

²⁰⁴ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שנב, שינויי נוסחאות.

עד הדור האחרון נפוצה ידיעת הטעמים בקרב הנערים, ומנהג פשוט היה ברחבי אשכנז, שנער לעת היותו בר מצוה, קורא בשבת בתורה את כל הפרשה מתחילתה ועד סופה.²⁰⁵ וזו עובדה הידועה אף בדורנו, כי קריאת התורה של בני מצוה, כפי המנהג אשר "היה נהוג באשכנז... הוא גרס שידעו לקרא בתורה".²⁰⁶ גדולי אשכנז הביעו עמדה נחרצת יותר מאשר בארצות אחרות, בחשיבות קריאת שמע בטעמים. רבי יוסף יוזפא האן נוירלינגן בעל 'יוסף אומץ' (ש"ל-שצ"ז) קבע כי "אם לא קרא קריאת שמע בטעמים הכתובים בתורה – לא יצא. ואף על גב דכמה דעות מחולקות יש בזה, על כל פנים מצוה לקרותה בטעמים".²⁰⁷ רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר' (שצ"ח-תס"ב) הורה שלכתחילה יש לקרוא את שמע בטעמים, "דהקורא בטעמים הכתובים בתורה, ממילא נכלל בזה הבנת הענין".²⁰⁸ ברוח זו כתב רבי יוסף יוזפא עסא בעל 'נוהג כצאן יוסף' (-תק"ט): "יקרא קריאת שמע עם טעם הנגינה, דאיתא במדרש²⁰⁹ שמצננין לו הגיהנם".²¹⁰

²⁰⁵ מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ח"ב, ירושלים תשנ"ב, סי' רפ"ט. ועיי במקורות שהבאתי שם בהע' 7.

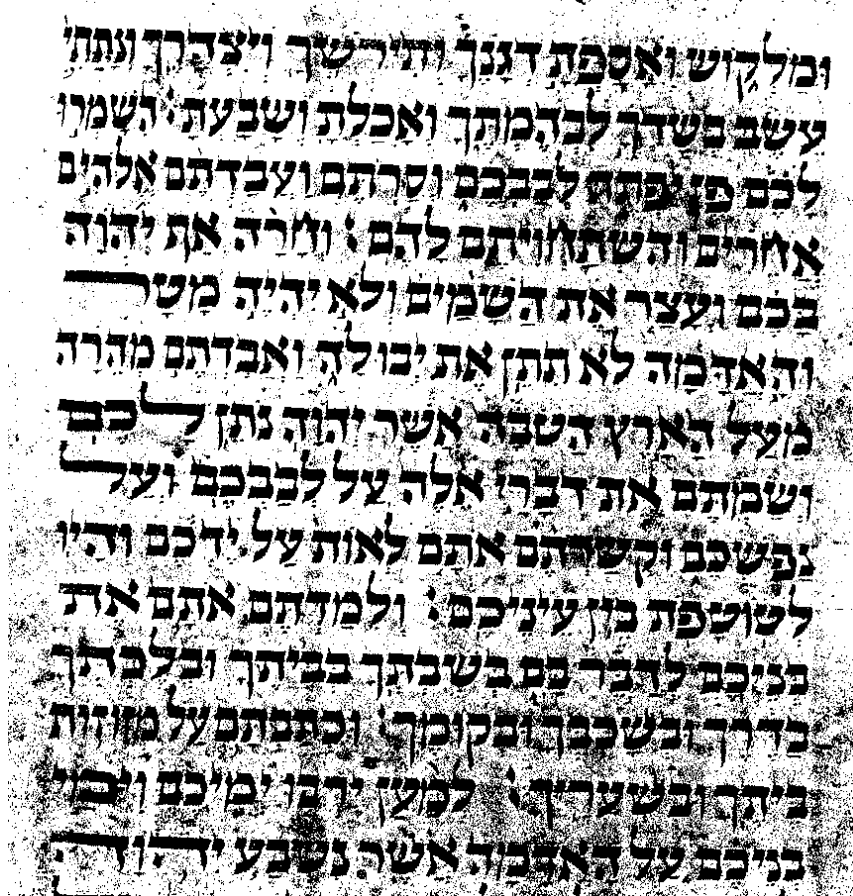
²⁰⁶ הערת ר"א נבנצאל בספרו של ר"נ סטפנסקי, ועלהו לא יבול, ירושלים תשנ"ט, סעיף 160.

²⁰⁷ יוסף אומץ, סי' י"ט.

²⁰⁸ מקור חיים, סי' ס"א סעיף כ"ד.

²⁰⁹ ברכות טו ע"ב; ילקוט שמעוני, תהלים, רמז תשצ"ה: "אמר רבי חמא ברבי חנינא: כל הקורא קריאת שמע ומדקדק באותיותיה, מצננין לו גיהנם".

²¹⁰ נוהג כצאן יוסף, תל אביב תשכ"ט, עמ' לח.

הוספת טעמים בקריאת שמע של 'תפילה של קהל מגנצא'
 סדור מיוחד לש"ץ – כת"י על קלף משנת תק"ה

רבי יהונתן אייבשיץ בעל 'אורים ותומים' (ת"י-תקכ"ד) התאונן כי בדורו המשתוקקים ללמוד שפות זרות הזניחו את הידע המדויק של לשון הקודש ולכן נפגעה איכות ידיעת הטעמים: "מי יכול לדבר לשון עברי בלי תערובות לשון כלדאי ארמאי וכהנה, ועם כל זה בטעויות רבות? ומחמת זה אף תפלתם בלתי הגונה בנגינה כראוי והטעמים ונקודות, מחזקים הרפה ומרפים החזק, מניחים הנע ומניעים הנח, וזהו מעכב בקריאת שמע ובתפלה וכל דבר חפץ".²¹¹ כלומר,

²¹¹ יערות דבש, ח"ב, דרוש ב'.

אותם לומדי שפות זרות עדיין רגילים לקרוא בטעמים, אך הללו לא עושים זאת כראוי אלא בשיבושים.

שחרית . קבג

והֹאֲדַמְהָ לֹא־תִתֵּן אֶת־יְבוּלָהּ וְאֶבְדַּתֶּם מַהֲרָה מֵעַל־הָאָרֶץ
הַטְּבֵה אֲשֶׁר יִי נָתַן לָכֶם: וּשְׁמַתֶּם אֶת־דְּבַר יְהוָה אֱלֹהֵי עַל־
לִבְבְּכֶם וְעַל־נַפְשֹׁכֶם חֲתֹמֵשׁ נַחֲפִילִין וְקִשְׁרַתֶּם אֹתָם לֹאֹת
עַל־יְדֵיכֶם וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בֵּין עֵינֵיכֶם: וּלְמַדְתֶּם אֹתָם אֶת־
בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר כִּם בְּשִׁבְחֵךָ בְּיַחַד וּבְלִכְתֹּךָ בְּרִדָּךָ וּבְשִׁכְכֹךָ
וּבְקוֹמֹךָ: וּכְתַבְתֶּם עַל־מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעֲרֹיךָ: לְמַעַן יִרְכוּ
יְמֵיכֶם וְיָמֵי בְנֵיכֶם עַל־הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע יְיָ לְאַבְתָּיִם לֵאמֹר
לְהֵם כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל־הָאָרֶץ:

פרשיות קריאת שמע עם טעמי המקרא
בסידורו של רבי יעקב עמדין 'עמודי שמים' אלטונא תק"ה

תמיד נמצאו בקהילות אשכנז אנשים שהקפידו על קריאת שמע בטעמים,²¹² ביניהם בלטו הרבנים ותלמידי החכמים, כפי שמסר רבי שלמה זלמן גייגר בעל 'דברי קהלת' (תקנ"ב-תרל"ח): "קריאת שמע... היודע יקרא עם הנגינות... והרב, ואם איננו בבית הכנסת הנסמך ב'מורינו' ממנהיגי הקהלה המעלה מקומו, אומר בקול 'למען ירבו' עד 'אמת' עם הנגינות".²¹³

²¹² כך למשל במנהגי משפחת ד"ר יוסף פרייס זצ"ל מבאזל (כת"י): "קרא ג' פרשיות שבקריאת שמע בניגון הטעמים, כדי לדקדק באמירתה".

²¹³ רש"ז גייגר, דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' 31.

של ימים נוראים".²¹⁷ דומה לכך המנהג שהיה קיים בארצות הבלקן ואיי יוון, בהם קראו את שמע בתשעה באב בניגון הטעמים של איכה ובפסח בניגון הטעמים של שיר השירים.²¹⁸

תשומת הלב הרבה שנתנו בני אשכנז להקניית ידיעת טעמי המקרא מגיל צעיר, כולל עידוד נערים לקרוא בתורה בתפילות מנחה מידי שבת,²¹⁹ עמדה להם שנגינת טעמי המקרא הקדומה נשתמרה אצלם בנאמנות רבה.

המדקדק רבי אליהו בחור-אשכנזי בעל 'מסורת המסורת' (רכ"ח-ש"ט) מסר כי "כבר נדפסו בין הגויים נגוני הטעמים כלם בחכמת השיר, הנקרא מוסיקה, ומי שידע חכמת השיר יודע לנגן אותם כמוני **בלי משגה**".²²⁰

דברים אלה הובאו על ידי אחיו של המהר"ל מפראג, רבי חיים מפרידבורג בעל 'ספר החיים' (-שמ"ח), שהיה חברו של הרמ"א מתקופת לימודיהם המשותפים בישיבת רבי שלום שכנא בלובלין: "כבר העיד רבי אליהו המדקדק, כי בעלי חכמת המוזיק"א יודעים בחכמה ההוא לנגן הטעמים כמוני **בלא משגה** מפי ספר אחד שנדפס כבר על זה בין הגויים".²²¹

בתקופתם החלו הומאניסטים לפרסם ספרי דקדוק של לשון התנ"ך, ושלושה מהם הדפיסו את נגינות התורה של יהודי אשכנז בעזרת תוים מוזיקאליים. הראשון והמפורסם שבהם היה יוהאנס רויכלין, שספרו הלאטיני 'המבטא והכתיב בשפה העברית' הופיע בהאגנאו בשנת רע"ח;²²² השני היה סבאסטיאן מינסטר, שספרו הלאטיני בעל הכותרת העברית 'מלאכת הדקדוק' הופיע בבאזל בשנת רפ"ד;²²³ השלישי היה יוהאנס ואלנסיס, שספרו הלאטיני בעל הכותרת העברית 'טוב טעם' הופיע בפאריז בשנת ש"ה.²²⁴

מחברים אלה הביאו את תויה הנגינה של טעמי המקרא כפי שהם נרשמו בימיהם מפי בעלי קריאה יהודיים במקומות שונים. כפי שראינו, העידו חכמי

²¹⁷ ר"י ברילמן, מנהגי אמשטרדם, בהכנה לדפוס.

²¹⁸ שו"ת עין משפט, או"ח, סי' א'.

²¹⁹ כך בכמה קהילות כמו בפפד"מ בינידרהופהיישע שול, כפי ששמעתי בזמנו מפי מר אדווין פייסט המנוח ע"ה, או בבית הכנסת של תלמוד התורה בפירודא, כפי המובא אצל L. Rothschild, 'Erinnerungen an die Fürther Synagogen', in: Israelitische Kultusgemeinde Fürth - Körperschaft des öffentlichen Rechts, Nachrichten für den jüdischen Bürger Fürths, September 1962, p. 12

²²⁰ ר"א בחור, טוב טעם, ויניציאה רצ"ח, פרק ב'. ועיי' שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ט', ערך 'טוב טעם'; ר"וו היידנהיים, משפטי הטעמים, רעדעלהיים תקס"ח, הקדמה

²²¹ ר"ח מפרידבורג, עץ חיים, ירושלים תשל"ג, עמ' לד.

²²² Johannes Reuchlin, De accentibus et orthographia linguae Hebraicae, Hagenau 1518

²²³ Sebastian Münster, Institutiones Gramaticae in Hebraeam linguam, Basel 1524

²²⁴ Johannes Vallensis, Opus de Prosodia Hebraeorum, Paris 1545